

CONCHA GYÖZŐ

*

EÖTVÖS ÉS MONTALEMBERT BARÁTSÁGA

ADALÉK A MAGYAR KATHOLIKUSOK AUTONOMIÁJÁNAK
KEZDETEIHEZ

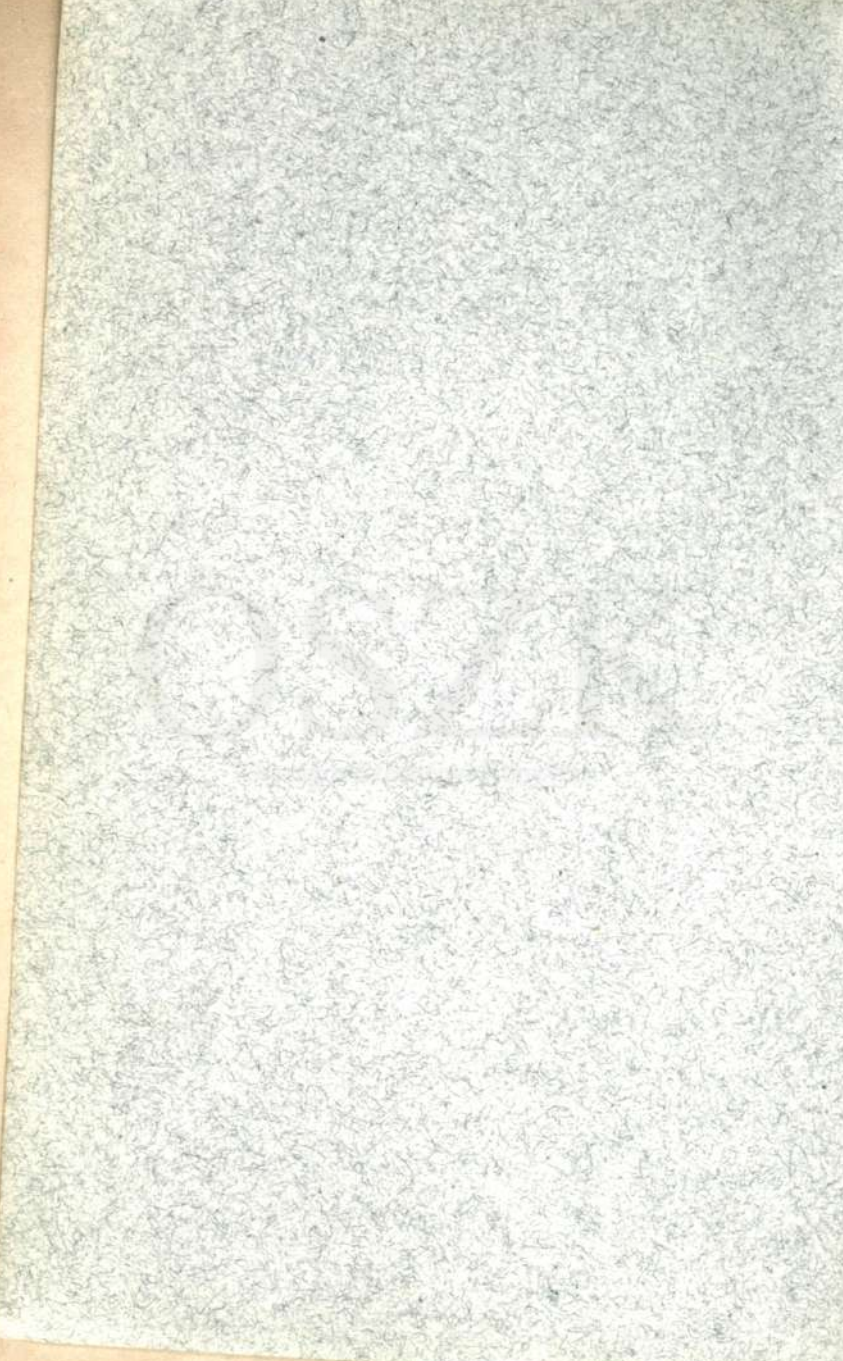
Országos Széchényi Könyvtár

BUDAPEST

A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT BIZOMÁNYA

1918.

CONCHA GYÖZÖ

*

EÖTVÖS ÉS MONTALEMBERT
BARÁTSÁGA

ADALÉK A MAGYAR KATHOLIKUSOK AUTONOMIÁJÁNAK

KEZDETEIHEZ

BUDAPEST

A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT BIZOMÁNYA

1918.

~~Handwritten scribbles and numbers, possibly "372" and "1965".~~

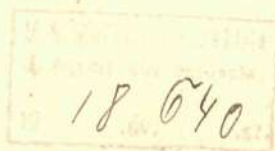

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

248815

A szerző kiadása.
Stephaneum nyomda r. t. Budapest.

ELŐSZÓ.

Molnár Aladár, b. Eötvös Józsefnek meghitt embere, kivételes állású elnöki titkára a minisztériumban, írja: «Élete utolsó félévében nagy buzgalommal készült Montalembert fölött az Akadémiában tartandó emlékbeszédére. Ezen alkalommal és ezen beszédében szándékozott előadni a katolikus autonomiára és a vallásszabadságra vonatkozó eszméit. E célból újra tanulmányozta a kereszténység történetét. Karlsbadi magános sétáiban is legtöbbször e beszédének tervezésével és eszméivel foglalkozott.»¹

Az emlékbeszéd megírását és megtartását nem engedte a nemsokára eljött gyásznapi 1871. február 2-án s szegényebbek lettünk egy megnyilatkozással az emberiségnek és nemzetünknek életbevágó ügyére nézve.

Eötvösnek külföldi tudományos érintkezéseivel, a külföldre tett hatásaival foglalkozva² jutottam már régen fiának, báró Eötvös Lórántnak szives készsége által — miért neki meleg köszönetet mondok — annak a jelentékeny levelezésnek is birtokába, melyet Eötvös Montalemberttel folytatott.

Montalembert-nek 19 francia nyelvű levele b. Eötvös Lorántnál volt; Vicomte de Meaux, Montalembert veje őrizte annak egyéb irataival együtt Eötvösnek Montalem-

¹ L. Havi Szemle, 1879. III. füz. 19. l.

² L. Báró Eötvös József és a külföldi kritika, 1908. 10. l.

bert-hez német nyelven intézett s a családi levéltárban fennmaradt 12 levelét.

B. Eötvös Lóránttól kaptam meg Montalembert leveleit, Eötvöséit pedig Montalembert leányának, Katalinnak, a Sacré Coeur-szerzet az idei osztrák-magyar tartományi főnöknőjének közbenjárásával Vicomte de Meauxtól¹ oly föltétel alatt, hogy azokat az Eötvös-családnak visszaadjam, a Montalembert örökösök pedig megkapják atyjuk leveleit, ami megtörtént, miután b. Eötvös József leveleit gondosan lemásoltam.

Már Vicomte de Meaux kifejezte 1907 május 3-iki hozzám intézett levelében csodálkozását a talált levelek csekély száma fölött s abbeli föltevését, hogy a becses levelezés egy része hiányzik.²

¹ Vicomte de Meaux, földművelésügyi miniszter Buffet cabinet-jében 1875-ben, majd 1877-ben Brogliében. Alkotmányos királypárti politikus volt, egyházi ügyekben Montalembert hű követője. Nevezetesen irodalmi munkái: *L'église catholique et la liberté aux États-Unis*. 1893. — *Montalembert*. 1897. — *Souvenirs politiques 1871—1877*. 420 l. 1905.

² Montalembert és Eötvös levelezésének egybevetéséből egészen kétségtelen, hogy Eötvös leveleiből legalább is hat hiányzik. Névszerint: 1. 1853 január 15-iki levele, melyről Montalembert 1853. március 24-iki levele emlékezik; ennek a levélnek hiánya különösen sajnálatos, mert ezzel ajálta művét, «A XIX. század uralkodó uszméit» Montalembert-nek; 2. 1859-iki levele, melyről Montalembert 1859. április 23-iki levelében ad hírt; 3., 4. 1861. október 14-iki és 1862. február 20-iki, Montalembert-tel való személyes találkozásuk után írt levelei, melyeknek létezéséről Montalembert-nek 1862. május 13-iki leveléből nyerünk tudomást; 5. egy gróf Zichy útján küldött levél, melyet Montalembert, utóbb említett leveléből kiteszöveg, nem kapott meg; 6. Eötvösnek 1865. szeptember 19-iki levele, melyre Montalembert szeptember 29-iki levelében hivatkozik; 7. végül, úgylátszik, még egy levél, mely Eötvösnek 1865. augusztus 24-iki levele szerint pár héttel előbb íródott. Az egész levelezés, amelynek emlékei fennmaradtak, tanulságos képet nyújt egyben a nemzetközi póstaszolgálat gyarló állapotáról az akkori időben.

E hiány dacára a meglevő levelek teljes világításba helyezik a két nagy lélek érintkezését az újkori alkotmányos szabadság s a katolikus egyház viszonya tekintetében s az érzelem, a felfogás közösségének azt a fokát és természetét, mely őket a két nagy ügy által benső barátságba fűzte.

Mialatt én az Eötvösre vonatkozó, főként sajtó útján közzétett, külföldi kritika megírásával foglalkoztam s külön tanulmány tárgyának tartottam fönn Eötvös és Montalembert összeköttetésének megállapítását, melynek emlékeit terjedelmes magánlevelezés őrizte, Kont Ignác Montalembert-nek Eötvöshöz intézett leveleiből bő kivonatokat adott a *Budapesti Szemlé*-ben, hogy azokkal adalékot nyújtson «Eötvös politikai munkáinak, politikai működésének, 1861 és 1867 között kifejtett tevékenységének francia szempontból való megítéléséhez.»¹ E kivonatok hírek s egyeznek azokkal, melyeket belőlük tettem, midőn azokat tanulmányoztam, ha itt-ott az enyémekek más pontokra is kiterjednek s értékelésük a Kontétól eltérő is. Kivonatos jellegük mellett is Kont közléseit az érdeklődő haszonnal olvashatja.

Kont egyben vázlatosan előre bocsátotta, hogy érintkezésüket méltányolni lehessen, «Montalembert életének főbb mozzanatait, mert a mostani nemzedék már alig sejti, mily helyet foglalt el Szent Erzsébet életírója a politikában és irodalomban és mi vonzhatta a liberális Eötvöst a katolikus egyház híres védőjéhez.»

Eötvös levelei adják erre a lélek bensejéből fakadt feleletet s mint ilyenek Eötvös lelki képének megrajzolásához megbecsülhetlen adalékok. A hozzájuk fűződő érdek

¹ L. Budapesti Szemle, 1907. 362. füz. 202. l.

pedig messze túlmegy azon a kereten, melybe Kont e levelezést szorította és Eötvösnek valláspolitikai álláspontjára is vonatkozik, sőt ez érdeket különösen ez a vonatkozás fokozza, mivel ez Eötvösnek legbensőbb lelki világával kapcsolatos.

Bármily becsesek legyenek ugyanis az ítéletek, melyekkel kiváló férfiak, köztük Montalembert, Eötvösnek gondolatait, irányát, összefogását méltatták, bármennyire fájjaljuk is, hogy a Magyarországért lelkesülő Montalembertnek hosszas betegsége nem engedte meg terve kivitelét, megírni Magyarország alkotmányát s annak viszonyosságait,¹ mireánk mégis Eötvös maga, amint gondolatait, terveit szive melegével átérzi, megeleveníti, az érdeklődésnek, a szeretetnek, a kegyeletnek tárgya.

Mert a legkisebb, valamint a legnagyobb embernek is az értékét legfőképen az adja meg, hogyan, mily egyéni módon bír saját lelke erejével, szándéka, akarata szepöltségében, magából szépet és jót, hasznost és nemest világra hozni.

¹ 1867. jún. 12-iki levelében írja, ha egészsége javul, első erőfeszítése Magyarország ismertetésének lesz szentelve. A franciákat nem érdekli Magyarország s épen azért nem szeretik, amiért Montalembert csodálja: a szabadságnak és hagyománynak nála teljes erőben élő frigyéért, melyet kivüle még csak Angliában találhatni. Terve kiviteléhez tanulmányokat tesz, jegyzeteket készít Magyarországra nézve. «Összehasonlítja — így szól egyik életírója — Lecanuet nagy, 3 kötetes munkájában (Montalembert, 1902. III. köt. 275. l.), mely Montalembertnek összes hátrahagyott iratai fölhasználásával készült, Angliával, álmainak másik országával. Alkotmányuk nem egyidőben keletkezik-e? Nincs-e ugyanoly számú megyéjük, nincs-e mindegyikben a történelmi jognak azonegy kultusza, az arisztokráciának hasonló kedvelése?»

«Ebből a tanulmányból, melyet Montalembert Magyarországról írni akart, de meg nem írt, mondja Vicomte de Meaux 1907. június 18-iki levelében, nem maradt fenn egyéb bő kivonatoknál szemlékből, hírlapokból s némely kuszált, olvashatlan jegyzetek.»

Termékeny, új gondolatok, fölfedezések, a technika, a költészet, a művészet remekei bizonyára magukban véve nagy értékek; de még nagyobb az emberi szív, mely azokat önemésztő vergődésben teremtette, és az elme nagy alkotásait a küzdelemnek, az odaadásnak jószágos, abszolút értékével megaranyozni, a lángész fényéhez, a legnagyobb áldozatokra kész emberi erőt, a jellem nagyságát kapcsolni bírja.

Innét a nagy érdeklődés, mely a tudomány, a művészet, a gazdasági, az állami, a vallási élet kiváló alakjainak belső világát, tetteik, alkotásaik rugóit, életük kisebb epizódjait, életrajzukat, emlékirataikat kíséri s az összhangot keresi az egész ember és egyes alkotásai között. Eötvösnek e leveleiben pedig ez összhang teljes szépségében tükröződik. Különösen valláspolitikai eszméi elevenülnek itt meg a baráti rokonérzés ömledezésében.

És ez érdeklődés oly jogosult, oly komoly alapon támad, mert a nagy eszmék, nagy igazságok, vonatkoznak akár a természet, akár az ember világára, elásott kincsek, ha az emberi tudatban föl nem támadnak, vissza nem tükröződnek, megértésre nem találhatnak.

Az ember, főleg akiben az erkölcsi világ eszméi életre kelnek s akit tetteiben vezetnek, lelkesítenek, ezért több, mint maguk a tőle elszakítva vett, holt eszmék, igazságok, mert azok, általa, benne nyernek teljes létet, valóságot s élnek tovább a hatás által, melyet más lelkekben élete által is kelteni tudott.

Az emberiség amióta eszmél, ezért közeledik az áhíthat egy nemével azokhoz az emberekhez, akikben — vagy akikről hiszi, hogy — a nagy gondolatok, nagy tettek fogamzottak s halmozza el gyakran a tökéletes ember minden tulajdonságával azt, aki csak mint mű-

vész, mint államférfi, mint föltaláló, de nem mint egész ember érdemli bámulatát.

Eötvös levelei Montalembert-hez főleg vallási álláspontjának mélyebb megokolását nyujtják. Jelentékeny részük ugyan alkotmányunknak, szabadságunknak 1865-tel kezdődő viszontagságaira is vonatkozik.

Ám Eötvös előtt vallás és szabadság között a legszorosabb kapcsolat van s Eötvös államelmélete, amint azt a *XIX. század ur. eszméiben* kifejtette, vallási álláspontja nélkül meg sem érthető.

Eötvös első levele mindjárt, mely a közöttük váltottakból fennmaradt (1865 június 21-éről), ha erre nagy munkája után még szükség volna, ennek legkézzelfoghatóbb bizonyossága. Megköszöni M-nek iratát *«La victoire du Nord aux États-Unis»* (L. Oeuvres de Montalembert (IX. köt. 295. l.), melyben ez az északamerikai polgárháború végét, a szabadság diadalát a rabszolgaság fölött, fényes tollával, szive egész melegével, mint a keresztény hit diadalát a szabad Amerikában ünnepli. «Mint önnek minden munkája, írja Eötvös, ez is erősen megragadott. Mint mindenütt, itt is az emberiség minden nemes fölgerjedése iránti lelkesedés az, ami az olvasót megkapja és oly csodásan megnyugtatja. Mert arra emlékezteti, mily közel állanak az emberi kedélyben az igazi vallásosság érzelme és a szabadság szeretete, mily közel áll az emberi méltóságnak s azoknak a szeretet parancsolta kötelességeknek a tudata, amelyeket a kereszténység követel és hogy épen ezért végre meg kell találni a formát, amely a kereszténység s a szabadság között jelenleg dülő, áldatlan harcnak véget vet.»

E levelek Eötvöst nem mutatják másnak, mint aminőnek irataiban, beszédeiben, közéleti tényeiből ismerjük.

Azt mondhatni nyilvános tényei érthetőbbek, világosabbak lesznek általuk, de lelke bensejének, érzelmeinek és közéleti cselekedeteinek teljes összhangját is mutatják.

Közzétételükkel meg vagyunk győződve, nem vétünk Eötvös akarata ellen, aki Toldy Ferencnek hozzáintézett kérését műveire vonatkozó intimebb adatok közlése iránt 1870 december 7-én kelt soraival elég ridegen elutasította :

«Legjobb szeretném, ha a közönség és én sohasem ismerkedtünk volna meg egymással. De miután ez megtörtént s elég vigyázatlan voltam csaknem husz kötettel a közönség elé lépni, legalább nem akarom, hogy ez az ismeretség intimebb legyen. Eleget nyomattam ki, min a jó vagy rosszakaratú kritika elmésségét gyakorolhatja. Ahhoz miként támadtak az egyes művek s miként jutottam meggyőződéseimhez, a publikumnak nincs köze.»

Nem olyasmit nyujtanak e levelek, amit itt Eötvös Toldytól megtagad, még ha e levelet betűszerinti értelmében vesszük s az abban mutatkozó kedvetlenséget nem írjuk is kezdődő és halálát okozó, két hó mulva bekövetkezett betegsége rovására.

Nincs itt szó olyan legszemélyesebb érzelmekről, melyekkel lyrája, regényköltészete kapcsolatban lehetett. Nyilvános tényeinek magyarázata van ezekben teljes őszinteséggel előadva s ami bennük írásukkor csak bizalmasan megbeszélhető körülményekre vonatkozik, a közel félszáz alatt, mely e bizalmas baráti közlések óta eltelt, elvesztette intimitását.

Meggyőződésének legbensőbb kialakulásaira sem vonatkoznak.

Mindaz, ami e levelekben foglaltatik, baráti őszinteséggel és melegséggel való előadása annak, amit Eötvös

nyilvánosan vallott, párosulva a Montalembert iránt érzett tisztelettel.

Egyben e levelek cáfolatai — legalább Eötvöst illetőleg — egyik saját gondolatának. «Igen csalatkozik, így szól,¹ aki a levelekből az írónak jelleméről itél.» Igaz, hozzátéveszi: «Csaknem mindenki, midőn ír, nem saját, hanem annak képét adja, ami lenni akarna. Még inkább áll ez oly embereknél, kik kitünő helyet foglalnak el; azon meggyőződéssel írnak, hogy családi vagy bizodalmas leveleik — korunk gyalázatos szokása szerint, — a közönség elébe hozzattatnak. Azon öntudat, hogy közönség előtt állunk, nagyobb vagy kisebb mértékben mindenkit színésszé tesz.»

Amiket Eötvös e leveleiben elmond, elmondta a nagy nyilvánosság előtt. Ami őket mégis annyira értékessé teszi, azokban a személyes okokban, azokban az egyes részletkörülményekben rejlik, melyekről itt nyilatkozik először ily kimerítően, de mindenek fölött a személyben, akihez őket intézi s a barátságának, a tiszteletnek abban a meleg hangjában, mellyel Montalemberthez szól.

Misem mutatja annyira, mint e leveleknek érzelmes hangja, mennyire szívéhez nőtt Eötvösnek az ő egyháza, s mennyire válhatlan részét alkotta az emberi haladásról, szabadságról alkotott eszményének ez egyház szabadsága, ereje.

Az az általános ítélet Eötvösről, hogy vallásos, hívő lélek volt, e levelekben nyeri meg részletekig menő megvilágítását különösen azáltal, hogy azokban a vallásnak, de főleg a katolikus egyháznak az államhoz való viszonyáról oly megnyilatkozások foglaltatnak, aminőket tőle másutt ily határozottsággal nem találunk.

¹ Összes művek, Gondolatok. XIX. köt. 111. l.

Eötvösnek igazi lelki képmása tisztán, élesen rajzolódik meg e levelek által s végleg elmossa azokat a hamis ábrázolásokat, melyek róla vallási tekintetben akár katolikus, akár protestáns, akár szabadgondolkodó elfogultság és rajongás műhelyéből forgalomba kerültek.

Az elsők a katholicizmus megrontója, a protestánsok saját egyházuk ellensége, a szabadgondolkodók a hierarchia szolgájaként ábrázolják.

E hamis, e nem hű ábrázatokkal szemben Eötvös Montalembert-tel rokonirányú liberális katolikusként bontakozik ki a levelekből is, melyek némi részben talán pótolják a Montalembert-ről tervezett, sajnos már meg nem tarthatott emlékbeszédet.

De Eötvösnek igazi képéhez más irányban is fontos vonásokat nyújtanak e levelek. Belőlük értjük meg teljesen Eötvösnek annyiszor megtámadott politikáját Ausztria irányában is, melyet egy vezérgondolat hat át: védelem a fenyegető orosz hatalom ellen, melyet csak egy nagy, erős birodalomban hitt megtalálni. Ez a hatalmi szempont tette előtte alárendeltté 1851-től 1861-ig azokat a jogi szempontokat, melyekről a magyarság nemzeti léte feladása nélkül le nem mondhatott. Különbösen is gyengébb volt az érzéke az állami létnek közjogi rendezése, mint annak erkölcsi alapjai és az emberi kultúra megvédéséhez szükséges összereje iránt.

Ez a vezérgondolat egy iratában sem fejeződik ki oly határozottan, mint 1866. szeptember 16-iki levelében, mely a századok madártávlatából, a végcél magaslatáról az aktualitások iránti érzéketlenséggel nézi a Habsburgok hatalmát, és jogi elhatárolások nélkül lehetségesnek tartja, hogy e hatalom tényleg nem lesz más, mint az egykor fennállott magyar királyság megifjodása.

Eötvösnek az aktualitások iránti érzékhiánya, messzenéző perspektívája, amelyből e levelet is méltatni kell, akadályozta meg, hogy vezérszerephez jusson s csakis mint fő eszmeébresztő érvényesüljön Deák és Andrassy mellett.

Aki e levélen a magyar közjog szempontjából megütközik, feledi, hogy az bizalmas baráti levélben rajzolja a magyarság uralmának, a jogi elhatárolások mikéntjének ezúttal figyelmen kívül hagyásával, Eötvös lelki szemei előtt feltűnő majdani látképét.

Az állambölcsész pedig, akit Eötvösnek elvont, az aktuális helyzetre való alkalmasságuktól független államtani és művelődéstörténeti elvei érdekelnék, értékes megvilágításokat, kifejtéseket fog e levelekben találni.

Eötvösnek annyival tartozik nemzete. E levelek bizonyára fokozni fogják nemes, nagy egyénisége iránt a tisztelet, a hála, a szeretet érzetét. Mert amint magasztos, szép életének megvoltak tévedései a helyzetek megítélése, az irányelvek megállapítása körül, melyek némelyeit e levelek is visszatükrözik, azonképen szándékainak tisztasága, cselekedeteinek önzetlen nemessége felől élete minden nyilvánulása határozott tanúságot tesz, közöttük nem kis mértékben e levelek.

Eötvös geniusza, jelleme iránt érzett bensőséges kegyelemem érzetével csatolom azokat Montalembert-el való barátságának rajzához, melynek vajha sikerülne Eötvös egész lelki alakját az eddigieknél élesebben feltüntetni.

St. Radegund, 1915. István király napján.

I.

Montalembert és Lamennais szellemi forradalma 1830-ban a katolikus egyház és az elnyomott népek felszabadítása érdekében.

Eötvös és Montalembert nem ismerték egymást személyesen, mikor levélbeli érintkezésük megkezdődött. Mi indította Eötvöst arra, hogy Montalembert-el 1853 elején az érintkezést keresse? Csak Montalembert lelki egyénisége iránti érdeklődése sugalhatta neki 1853 január 15-iki levelét, mellyel fölkeresi s neki a *XIX. század Uralkodó Eszméit* megküldi. Montalembert-nek ugyanez évi március 24-iki leveléből kétségtelen, hogy az érintkezést Eötvös kezdte.¹

Eötvösnek érthető a kívánsága művéről francia ítéletet hallani. Hisz az alapjában véve az ellen az eltorzítás ellen fordult, melyet a francia forradalom a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméin véghez vitt.

De miért küldte épen neki?

Annak is van nyoma, hogy kivülről egyidejűleg Tocqueville-hez is fordult.² Ebben nincs semmi feltűnő. Tocqueville műve «*A demokrácia Amerikában*» 1835 óta világhírré emelkedett, a liberálisok valóságos evangéliuma volt s Eötvösre is nagy hatást gyakorolt. Ezenkívül Tocqueville a demokrácia tekintetében hasonló aggodalmakat táplált, mint Eötvös.

¹ Kont téved, (l. Budapesti Szemle, 1907. 362. füz. 202. l.) azt állítva, hogy a levelezést Montalembert kezdte. E tévedés csak onnan eredhetett, mert Eötvösnek e levele nincs meg, létezését azonban Montalembert-nek arra adott válasza kétségtelenné teszi.

² Lásd szerzőtől: Eötvös és a külföldi kritika. 1908. 20. l.

Ellenben Montalembert 1853-ban a művelt emberiség körében távolról sem foglalt el ily előkelő helyet.

Ismerték mint az állami mindenhatóság ostromlóját, mint a katolikus egyház kormányzati önállóságának, tanítói szabadságának, az elnyomott lengyelek, irek, svájciak jogainak páratlan ékesszólású védőjét.

Montalembert-t az állam és egyház elválasztásának, a katolicizmus és a demokrácia szövetségének gondolata mellett folytatott szenvedélyes agitációja, a középkori építészeti remekek restaurációjáért való lelkesedése s magyarországi Szent Erzsébetről írt könyve állították csak az európai közélet szinpadára, de egyetlen oly világhírű műve nem volt, mint Tocqueville *Demokracziája*. Publicisztikai, parlamenti szónoki, irodalmi működése pedig Franciaországnak 1830 utáni külön viszonyaihoz fűződött és e részben oly álláspontot foglalt el, amely a vallásra vonatkozólag a magyar egyház közjogi állását illető hazai közvéleménnyel éles ellentétben állott.

Montalembert ugyanis a francia (gallikán) egyház önállóságát nem a Rómától, hanem a francia államtól való függetlenségbe helyezte. Ezért az egyház tekintetében a régi francia (gallikán) hagyományokhoz, az államnak az egyház fölött a napoleoni konkordátumban is fenntartott gyámkodásához ragaszkodók Montalembert-t hűveivel együtt ultramontánnak tekintették és a külföldön is a katolikusok szélső jobb szárnyához számították.

Ami Montalembert egyéniségének Eötvös előtt Tocqueville mellett is kiemelkedő jelentőséget adhatott, első-sorban sajátos vallási álláspontja volt.

Eötvösnek közeledését Montalemberthez, nagy művének megküldését részére, pozitív adat hiányában, — hisz

első levelét, mely e tényeket magyarázná, nincs meg — lélektanilag nehéz másban, mint Montalembert-nek egész nyilvános működését átható, ennek végső rugóját tevő vallási buzgalmában s ezzel kapcsolatos liberális politikai álláspontjában keresni.

Montalembert életét, előlött nem lehet kétség, egy gondolat tölti be : a katolikus vallás igazságának gondolata. Ebben látja alapját, támasztékát, kivihetőségét a politikai és egyéni szabadságnak, egyszóval az alkotmányosságnak csakúgy, mint a szociális igazságosságnak és a demokratikus törekvéseknek is.

Akár az egyéni és politikai szabadságért, akár a pápaság világi hatalmáért küzd, egyaránt katolikus hitének tételeiből meríti erejét.

Amily lángoló a hite, ép oly erős a ragaszkodása a szabad, alkotmányos intézményekhez.

Montalembert egyéniségének ez a vonása tette azt oly eredetivé.

Az egyháznak a tekintély elvére alapított, a hierarchia kormányozta életében, az abszolút kormányzatú államokkal való szoros szövetsége idején, midőn a XIX. század elején a katolikus népek legtöbbszörénél a spanyoloknál, az olaszoknál, az osztrákoknál az alkotmányos szabadság végkép megszűnt, Montalembert feltűnése vallás-politikai terveivel 1830-ban, váratlan, rendkívüli, megkapó jelenség volt.

A katolikus egyház, mely a reformáció elől Európaszerte az abszolút monarchiák védőszárnya alá menekült, ezektől előbb lenyűgözve, utóbb a XVIII. században szabadgondolkodó rendszabályaik által létalapjában fenyegetve, Franciaországban a nagy forradalom által teljesen megsemmisült.

Napoleon konkordátuma, a Bourbonok restaurációja 1815-ben külsőleg visszaállítja ugyan, gallikán állam-egyházi minőségében, de a dermettségéből, melybe e rendszer következtében a XVIII. század alatt beléjutott, nem bír fölocsúdni, annak hagyományaitól, gondolat- és érzésvilágától szabadulni.

És egész valójában megdőbben, midőn 1830-ban a legitimista családból származó, 20 éves, világi katolikus Montalembert a nagymultú papnak, Lamennais-nak vezérlete alatt, az ügyvédből pappá lett Lacordaire társaságában az «*Avenir*» című napilapban «Isten és szabadság» jelszava alatt, a katolicizmus és demokrácia frigyének állandó követelése mellett Franciaország közéletének porondján megjelenik. Mert volt e triász kísérletében, melyet az «*Avenir*» alapításával 1830 októberében véghezvittek, volt valami rokon vonás azzal a forradalommal, mely ugyanez év júliusában a Bourbonok legitim dinasztiáját elsöpörte.

Eötvösnek ahhoz a férfiúhoz fordulása, aki 1830-ban ily irányban kezdte és ha nem is első eszközeivel, de célját tekintve, változatlanul folytatta 1853-ig közpályáját, a köztük fűződő barátság, természetsszerűleg fölkelte az érdeklődést Montalembert küzdelmei, művei iránt.

Barátságukat csak úgy érthetni meg, ha az összekötő szálakat különböző körülmények között lefolyt életüknek indító okai között megtaláljuk. Montalembert élete, küzdelmei, irodalmi művei Eötvös egyéniségének teljes megfejtéséhez is kulcsot szolgáltatnak.

Mi érdekelte hát Eötvöst, a reform lelkes barátját, de a forradalom gyűlöljét Montalembert életében, aki életét a lelki forradalom egy cselekvényével kezdi? s miben állott tényének forradalmi jellege?

A Bourbonok trónját 1830 júliusában ledöntő népszentségtörő pusztításokat végez a templomokban, megkövezi, kicsúfolja a papságot, az «*Avenir*» ellenben vallással kívánja az új alkotmányt megerősíteni, a demokráciát megszentelni s a katolikus hit újjászületését jósolja a forradalom romjaiból.

Alapítóinak egyéniségében is van valami rendkívüli, mondhatni forradalmi.

A francia egyháznak akkoriban tudomány, művészi szépségű irány által legkitünőbb, legzseniálisabb alakja, a nagy író, az «utolsó egyházatya», amint nevezték,¹ Lamennais, aki addig a királyság abszolút hatalmát s a pápa felsőbbségét egyenlően isteni eredetűnek hirdeti, egyszerre megfordul az egész világ ámulatára. Látva, mint dől romba az 1815-ben restaurált monarchia, s nehezteléssel eltelve iránta, mert a francia királynak az egyház fölötti gyámkodását támadó irataiért eliteltetett, ez a bibornokságra kiszemelt Lamennais az «*Avenir*»-ben a népszabadság, a demokrácia apostolaként jelenik meg.

Lacordaire-nek, aki utóbb Franciaországnak Bossuet óta legnagyobb egyházi szónoka lett, már személyében valami forradalmi van. Lacordaire, a demokratikus köztársaság elveiért lelkesedő, köztársasági családi hagyományú ügyvéd, megváltik ügyvédi hivatásától, hogy újat keressen s ezt először a papiban, később 1838-ban Szent Domonkosnak Franciaországból 50 év óta kitiltott szerzetében találja meg. A szenvedélyszította vallásellenes áramlatoknak ebben a korában már ez a lépése, még inkább merész támadásai az «*Avenir*»-ben a kormány ellen, a forradalmi kitörésekhez hasonló jellegükkel rázzák föl a francia világot.

¹ Lásd Montalembert, *Oeuvres*, 9. köt. 425. l.

E két férfiúval hirdeti, — elfogadva az 1830-iki chartát — rajongó fiatal követőjük, Montalembert, az ősi legitimista család fia, a «keresztesek unokája», hogy «az újkori társadalmat, a demokráciát egyedül a hit és szabadság föltétlen szükségességű frigye mentheti meg».

Az «*Avenir*» forradalmi jellegét leginkább mutatja azonban főtétele az állam és egyház elválasztásáról.

Midőn az «*Avenir*» az újkori szabadságnak minden nemét, a vallásit, a tanításit, a sajtóét elfogadja, sőt követeli, a szabadság megvalósulását az egyházra nézve csak úgy bírja elképzelni, ha lemond az államtól kapott anyagi támogatásról s kimenekülve gyámsága alól a püspökök kinevezése tekintetében, teljes önrendelkezést nyert, mint bármely szabad társulat, életének összes oldalaira nézve.

A napoleoni konkordátum megszüntetése, mely az állam védelmének, anyagi támogatásának, névszerint az egyház összes költségeinek elvállalása fejében az egyházat a püspökök kinevezése útján lenyűgözte, — jóllehet ez anyagi támogatás csak kárpótlás volt az egyháznak a nagy forradalom elkobozta javaiért, — az egyház papjait, mint mondták a «kormány zsandárai» alacsonyította, lett volna a gyakorlati eszköz az «*Avenir*» szerint az egyház szabad társulati állásának megvalósítására.

Mintha csak az 1848-iki magyar püspököt hallanók, midőn az egyházi kinevezéseket a felelős minisztérium hatásköréből kivonni iparkodtak, úgy érvelt Lacordaire ez ellen 1830-ban Franciaországban. «Mióta a katolikus vallás megszűnt a haza vallása lenni, a minisztereknek törvény szerint semlegeseknek, közönyöseknek kell lenniök irányunkban. Vajjon biztosíték-e ránk nézve semlegességük? Világiak, mint ilyenek lehetnek protestánsok,

zsidók, atheisták. Olyan társadalmi rétegből kerülnek ki, ahol ellenünk megingathatlan előítélet uralkodik.»¹

A legitimitásunk 1830-ig uralkodó rendszerében nem kevésbé volt forradalmi jellegű a lelkesedés az irek, belgák, lengyelek fölkelése, támadása mellett, a nemzetközi jog s az illető államok alkotmányjoga szerint legitim kormányaik ellen.

És e forradalmi irányzat nemcsak a toll, hanem az élőszó, a külső tett segítségéhez is folyamodik. Az «*Avenir*» emberei terveik megvalósítására agitáló, cselekvő szervezetet létesítenek, a héttagú «*Agence Générale*»-t. Szónokai Franciaország minden részében gyűjtő beszédekkel gyűjtik a híveket, megbizottai pöröket kezdenek a kormánynak egyházi ügyekben tett intézkedései ellen. Igazgató-sága, az 1830-iki charta általános kijelentésére hivatkozva, a fennálló iskolatörvények ellenére, 1832-ben iskolát nyit Párisban.

A kormány karhatalommal zárja be az iskolát, Lacordaire-t, Montalembert-t bíróság elé állítja. Utóbbi az atyjának időközben bekövetkezett halála folytán a pair-ek kamarájának tagjává lesz s mint ilyen kerül a pair-ek kamarájának ítélőszéke elé, bámulatra ragadva ékesszólása hevével és mélységeivel bírját. Uj csillag tűnt fel a francia közélet egén, midőn 1831 szeptember 19-én Montalembert védbeszédét előadta. Így ítelt mindenki a 22 éves fiatal parról s a pénzbüntetés, melyben marasztaltatott, megindította a tanítási szabadságnak 1851-ben céljához ért lavináját.

Lamennais-nak, az egész mozgalom lelkének magatartása négy év mulva az «*Avenir*» feltűnése után a leg-erősebb ok azonban a gyanúra, hogy a triász hirdette

¹ Lásd Lecanuel, Montalembert, I. köt. 165. I.

tanok, ha végkövetkezményeikkel megvalósíttatnak, az egyháznak oly irányt fognának adni, mely úgy hitcikkeivel, mint kormányzati elveivel alapjában ellenkezik, sőt hogy az államra, a társadalomra nézve is a teljes fölfordulást, a respublikát, de különösen a társadalomnak szocialista szerkezetét jelentenék.

Magukban, ily következtetések nélkül is elég izgatók voltak azok.

Már 1831-ben kérdezte Lamennais, hová vezetnek a nemzetgazdák elvei? «Alárendelték a proletárság jólétét a szerencse kegyeltjei pompázásának, egyre nevelték a szegény ember nyomorát s a javakat néhány ember kezébe egyesítették, akik amannak verejtékével kereskednek és éhségre spekulálnak.»¹

Már ekkor hirdette, hogy a konkordátum felbontását a klérusnak kell megkezdeni, lemondva a javadalmazásról, melyet annak alapján az állami költségvetés neki nyújt, mert az állam a papság fizetését esküszegés nélkül meg nem tagadhatja.

«Dobjátok oda megborzadva e pénzt, — így kiáltott paptársaira Lamennais — mert mindenki, akit megfizetnek, fizetőjének szolgájává lesz ; az a falat kenyér, amit a papságnak vetnek, adja a jogcímet elnyomására.»

A kételkedőknek, akik Lamennais e biztatására azt felelik, hogy a papság ugyan szabad lesz, ha az állami fizetést visszautasítja, de oly szabad csak mint a proletár, akit semmi sem érhet, mert semmije sincs, ezt kiáltja oda Lamennais fegyvertársa, Lacordaire : «Igen, olyanok lesztek, mint a proletár, aki fogja magát, nekiindul s vagyona-ként magával viszi Istenét, reményét, mely nem csal, magával milliók lelkét, akik szeretik.»

¹ Lecanuet, id. m. 180 l.

Lamennais megmaradt ez elveknél akkor is, midőn azokat a Szentszék, bár teljes kimélettel, a *Mirari vos* encyklikában elítélte; egy darabig hallgatott, 1834-ben törte meg a hallgatást a «*Hivő szózatá*»-val. (*Paroles d'un Croyant.*)

II.

Lamennais «*Hivő szózata*» és Miczkiewicz «*Lengyel zarándokai*».

Lamennais könyve ragyogó irányával, látnoki miszticismusával, szenvedélyességével fölrázta Európát.

Az 1832—36-iki országgyűlésnek is nem egy tagját ragadta meg ez új evangélium, melyet a katolikus vallásnak imént még tüzes harcosa hirdetett; az országgyűlési ifjúság között épen kézzől-kézre járt. «Számosan csak ennek kedvéért tették sajátjukká a francia nyelvet» — mondja Horváth Mihály.

A «*Hivő szózata*» szakítás volt, habár még burkolt, szerzőjének régi hitével, a katolikus vallás átformálása a köztársasági szabadságnak, a szocialista vagyoni egyenlőségnek bálványozásává, valóságos demokratikus theokrativá.

«A néphez!» — így kezdi a «*Hivő szózatát*», értve a megszólítottak alatt a franciák között a bajokkal küzdő, a fájdalom alatt görnyedő, alsó osztályszakot, kiknek nincs egy pernyi pihenése az élet küzdelmeiben.

De megjön az ő napjuk is, a keresztfeszített Krisztus megszabadítja őket a hatalmasok igájától.

Az Atya, a Fiú, a Szentlélek nevében biztosítja őket, hogy nyomorúságuk Isten ellen való, «aki se nagyokat,

se kicsinyeket, se urakat, se szolgálakat, se királyokat, se alattvalókat nem teremtett, csak egyenlő embereket. (VII. cikk.)

A zsarnokok, a felebarátaikat kizsákmányoló gazdagok istentelen szándékainak útjában állott Krisztus parancsa, «meg kellett hát venni papjait javakkal, kitüntetésekkel, hatalommal.» (XIII. cikk.)

«Nagy idők közelednek. A királyok üvöltenek trónjaikon; mind a két kezükkel szorongatják koronáikat a vihar ellen, mely őket koronástól elsepri. A gazdagok s hatalmasok meztelenül futnak palotáikból, nehogy romjaik alá temetessenek.» (XXIV. cikk.)

«A világon csak rossz törvények vannak. Kell-e más, törvény, mint a Krisztusé? A krisztusi törvény világos, szent s mindenki könnyen ítél önmaga fölött, ha e törvény él a lelkében. Krisztus gyermekei, ha valami miatt meghasonlanak, ne vigyék vitáikat azoknak ítélőszéke elé, akik elnyomják és megrontják e földet.» (XXIX. cikk.)

«A szabadság nem áll abban, hogy ez vagy az uralkodjék, hanem, hogy senki ne uralkodjék. Csak ahol Isten nem uralkodik, ott kell, hogy ember uralkodjék. Isten országa, bizony mondom nektek, az igazságosság uralma a lelkekben s a szereteté a szivekben. Alapszik pedig az Istenben és a Krisztusban való hiten, aki Isten törvényét, a szeretet és igazságosság törvényét kinyilatkoztatta.» (XXXVII. cikk.)

«Nincs semmi nagyobb a világon, mint az Isten nevében meginduló népnek szilárd eltökélése azoknak a jogoknak kivívására, melyeket tőle kapott. Érheti szerencsétlenség, baj, árulás, eladhatják Judások. Ne vesse el bátorságát. Mert a nép, bizony mondom nektek, ha mint Krisztus, sírba szállna is, harmadnapon mint a Krisztus

föltámadna, diadalmaskodva a halálon és a világ urán és a világ urának miniszterein.» (XXXVIII. cikk.)

A János evangélista titkos Jelenéseinek hangját utánzó szózat a földi és a túlvilági haza dicsőhimnuszával záródik, melynek végakkordjában a Szentháromságnak pantheisztikusan megrajzolt misztériuma tűnik föl, mint a végtelenség ölében egyesült három isteni személy uniója s «a létnek e végtelen oceánján, ennek mélységeiben úszik, lebeg, terjed a teremtés.» (XLII. cikk.)

Lamennais-nek, Montalembert hön szeretett vezérének, barátjának e fordulása, multjával való szakítása amily lesújtó volt ifjú barátjára, ép oly jellemző a mozgalomra, melyhez Montalembert annyi lelkesedéssel csatlakozott s annak elvi gyengeségére.

Az eleven életnek teljes valóságától elszigetelt egyes elvnek vak bálványozása, a valóságban az egyes elv mellett és vele együtt érvényre törekvő más elvnek semmibe vevése, különösen pedig az egyéni vélekedésnek minden tárgyilagosságot, tekintélyt fölé emelése vezették Lamennais-t úgy pályája kezdetén, mikor a királyság isteni jogáért lelkesedett, mint 1830-ban, midőn a szabadsággal, a demokráciával szövetkezett katholicizmusért, a szociális igazságosságért küzdött vagy mikor végül a «*Hivő szózatá*»-ban a demokratikus theokrácia apostola lett.¹

Csak a nagy forradalom, csak a XVIII. századi philosophia hibáit látta élete első szakában. A restaurált Bourbonok gallikán hagyományú gyámkodása az egyház fölött, az alsóbb néposztályok elhanyagolása, az arisztokratikus és plutokratikus érdekek súlya, a júliusi monarchia alatt indította a keresztes háborúra, melyet az «*Avenir*»-

¹ L. levelét d'Ary Benedekhez 1834 július 27-én A. Laveille-nél: *Un Lamennais inconnu. Lettres inédites.* 332. l.

rel kezdett, mely azonban nemcsak a francia monarchia, hanem alapjában a pápai szék ellen is fordult.

Ennek megbízása nélkül, saját egyéni ítéletének föltétlen helyességébe bizakodva, kezdte meg a francia egyháznak nemzetközi kötés által rendezett közjogi helyzetét ostromolni s az elnyomott népeket kormányaik ellen tüzelni, melyekkel a szent szék barátságos viszonyban állott.

Mindennél inkább jellemzi azonban Lamennais-nek egyéni véleménye csalhatatlanságába való bizakodását, hogy a szabadságnak igen általános eszméjét, sokféle területének, a személyeknek megjelölése nélkül, amelyekre s akikre vonatkozhatik, írta legfőbb elvül zászlajára.

A «*Hivő szózat*» Lamennais egyénisége, multja után nem volt meglepő. Eszejárásának matematikai elvont egyoldalúsága által vezetve, egyéni véleményének csalhatatlanságába bizakodva, csoda-e ha 1834-ben az egyház tekintélyével, ennek hitcikkeivel és politikájával csakúgy, mint a történelmi események követelte államformával, a társadalmi munkának és javaknak az akkori tényezők belső értékelése szerint kialakult szerkezetével a saját új kereszténységét, szocialista társadalmát, köztársasági formájú államát állította szembe.

Annak a Lamennais-nek, aki 1830-ban lánglelkességgel szállott síkra a kinyilatkoztatott kereszténységért és alkotmányos szabadságért, átalakulása egy új, minden tekintélytől mentesített kereszténység, az egyedül üdvözítő köztársaság és szocialista társadalmi szerkezet apostolává, föl kellett nyissa Montalembert szemét négy év előtti vállalkozásának egész hordereje fölött.

Nagy volt ugyan a távolság, mely az «*Avenir*» Lamennais-jét a «*Hivő szózat*»-nak írójától elválasztotta, de bizonyos rokonságot köztük félre nem ismerhetni. Ha e

rokonság az elvekben nem állott is fenn, az «Avenir» elveinek határozatlansága nem zárta ki, a hangulat, a harcmódor pedig, mely Lamennais-t mind a két időszakában jellemezte, egyenesen sugallta az ilyféle következtetéseket.

Montalembert, Lacordaire hite erősebb, ragaszkodása az egyházhoz bensőbb, engedelmességük iránta teljesebb volt, hogy sem az egyház szavának hallatára kötelességük iránt kétségben lettek volna. Meghajoltak előtte, midőn először emelte föl 1832-ben az «Avenir» iránya ellen szózatát. Megszüntették a lapot, meg az «Agence Générale»-t, véget vetettek a propagandának. Még kinosabb volt végleges szakításuk Lamennais-val 1834-ben. Erős lelki harcok után, fájó szívvel, mélyen leverve váltak el a «Hivő szózatá»-nak egykori bálványozott, szeretett szerzőjétől, vezérüktől. Róma jól látott. Lamennais később a szélső szociálista táborba ment át, ő lett a proletárság keresztatyja, ezt a nevet adva a munkásságnak, s híres «Livre du Peuple»-jében végleg és nyíltan szakított minden pozitív vallással.

Montalembert nagy fájdalomához, melyet neki az «Avenir»-ban kezdett irányynak a római szék általi elítélése, végül Lamennais-nek hitehagyása okozott, egy másik fájdalmas csalódás is járult.

Ugyanazzal a hévvel, mely vallása iránt eltöltötte, lelkesedett a fiatal Montalembert az alkotmányos politikai és egyéni szabadságért.

Anyai ágon angol vér folyt ereiben, nevelésében is hatottak angol befolyások, mint katholikust azonban mélyen bántották az irek szenvedései, melyeket ezekre az általa bámult angol alkotmány hozott, másrészt föl-emelte az ir egyháznak rendíthetlen hite, a nagy külső

elnyomás ellenére megmaradt szabadsága, mit annak tulajdonított, hogy az állammal semmi összeköttetésben nem állott, papjai a koldus nép filléreiből éltek, püspökei paloták helyett «püspöki kunyhókban» laktak.

Az ir egyház szabadsága nyomorának közepette ragadta az «Avenir» körébe, a belga katolikusok támadása, függetlenségi harca a protestáns Hollandia elnyomása ellen tette a belga alkotmány meleg szószólójává, s az orosz hatalom kegyetlenkedése a lengyelek ellen avatta ezek védőjévé.

Ami a magyar megyéket, a magyar országgyűlést az 1830-iki lengyel szabadságharc mellett tüzelte, ragadta meg teljes erővel Montalembert ifjú lelkét.

«Drága szent Lengyelország! — így szól 1831 április 16-án az «Avenir»-ben, mely Európa beavatkozását a lengyel ügyben folyton, teljes erővel sürgeti, — fogadd a távolból azok hódolatát, akik, mint te, fölesküdték Istenre és a szabadságra s akik e szent neveket homlokukon és szívükben viselik. Második hazánk vagy te nekünk, akik csak azokért az ügyekért élünk, amelyeknek nevében te győztél s Európán át szeretetünk kiáltását küldjük feléd. A rajtad esett igazságtalanság, csakúgy mint hited, a mieink is. Dicsőséged egyedül a tiéd, de úgy tetszik, mintha a miénk is lenne, annyira szeretjük. Téged kísérnek leghőbb jókívánataink, téged hosszú, buzgó imádságaink, téged minden, ami tőlünk odaadásból és szeretetből, vonzalomból, a nemességedet csodáló tiszta és szent irigységből telik. Különösen irigységből, mert irigylünk, nem sajnálunk. Miért is sajnálnánk, Krisztus nemes leánya, hisz győzelmed örökre biztosítva van. Betöltötted hivatásodat, bárminő legyen végzeted, dicsőségedet kiküzdötted. Visszatértél e világba, hogy megmutasd neki, mi az

általa sirba küldött, elbúcsúztatott katolikus hit s mit tehet annak szabadságáért.»¹

Midőn pedig a lengyel menekültek 1832-ben Franciaországba érnek, rokonszenvvel, szeretettel gyűjti egybe legjelesebbjeiket, Czartoryski Ádámot, Zamoyski Lászlót, a Plater testvéreket, Dembinszkyt s velük oly sok mást, szive egész melegével csüggve közöttük a nagy lengyel költőn, Miczkiewicz Ádámon. «Nekik köszönöm — mondotta róluk — az élet egyik fő javát, a nagy tisztességet, hogy megismerhettem és megérthettem elbukott ügyük nagyságát és szépségét.»²

Nem birta a lengyel ügy iránti lelkesedésében, a lengyelek szeretetében a pápának 1832 június 9-iki encyklikája a lengyel püspökökhöz, megzavarni.

XVI. Gergely megrettenve a pápasága kezdetén, 1831-ben kitört romagnai forradalomtól, félrevezetve az orosz diplomácia által, abban a hitben, hogy a czár kegyét a lengyelek részére leveretésük után megnyeri, elitelte forradaimukat.³

Aki oly szívvel van a lengyelek iránt, mint Montalembert, nem csoda, ha nyelvüket megtanulja s Miczkiewicznek bibliai, népies nyelven, mélységes bánattal, égő szenvedéllyel megírt költői szózatát a lengyel nemzet hivatásáról, a *«Lengyel zarándokok könyvé»*-t franciául megjelenteti s előszóval látja el.

Amily lelkesedéssel szólnak Miczkiewicz művéről s Montalembert előszaváról, Michelet, ki azt a spielbergi rabnak, Pellico Silvionak *«Fogságom órái»*-hoz hasonlítja, Hugo Victor, akinek csak az fáj, hogy nem lehet annyira

¹ Montalembert, Oeuvres, I. köt. Une prière. 187. l.

² L. Lecanuet, id. m. 355. l.

³ L. Lecanuet, id. m. I. köt. 311., 395., 401—404., 494. l.

lengyel, mint Montalembert, ép oly megdöbbenéssel olvassa Lacordaire magának a költeménynek s az előszónak szertelenségeit a fennálló államok kormányai ellen. «Ha szerzetessé lennél s a főnököd volnék, legkevesebb ötször hatszor korbácsfenyíték alá vetnélek» — így szólt hozzá tisztán látó barátja, Lacordaire, midőn az előszót olvasta. Itéletét csakhamar megerősítette a pápa egy 1833. október 5-iki brévéjében, mely Lamennais-vel foglalkozott ugyan, de egyben Miczkiewicznek «vakmerő» gonosz könyvét a «Lengyel zarándokok»-ról («Commentarium de Polonico peregrinatore, plenum temeritatis et malitiae») s hosszú, szenvedélyes előszavát megróttá, melyet (Lamennaisnek) egyik főhíve (Montalembert) írt. (Quidnam longo et vehementi sermone praefatus fuerit alter ex praecipuis ejus alumnis.)

Montalembert végkép le volt sújtva. «Az egyháznak feláldozta pályáját, ambícióját, hírnevét... Hogyan áldozza föl neki legszentebb ügyeit, a szabadságot és Lengyelországot, melyekért szíve, mondhatni, szinte bölcsőjében dobogott, melyekre magát lekötötte, melyekre föl esküdött.»¹

Majd egy évig tart belső harca. Lamennais «Hivő szózatá»-nak megjelenése és elítélése a pápának 1834 július 7-iki *Singulari Nos* encyklikájában vet annak csak véget. Midőn látja, hogy Lamennais hosszas esdeklésre, könyörgésre nem hajol, sőt lázító, már csak látszólag keresztény iratát közzétette s nem akarja visszavonni, nem akar az egyház itélete előtt meghajolni, végül midőn ennek nyilatkozatát: «A katholicizmus, úgy tetszik, nem egyéb mint holt vagy halódó forma», hírül hozzák neki,

¹ Lecanuet, Vie de M. I. köt. 396. l.

nem habozhat tovább, «nem maradhat, mint naplójában írta — kizárva a hívők közösségéből, egyetlen hazájából, érzelmeinek, szeretetének egyetlen tűzhelyéből, amely lelkének meghagyatott». 1834 december 8-án, a *Szeplőtelen fogantatás* napján írja meg föltétlen alávetését a pápai encyklikák előtt.¹

Az «*Avenir*» megbámult fiatal munkása, a francia irodalom, tudomány jeleseinek, Hugo Victorinak, de Vigny Alfrédnek, Balzacnak, Lamartine-nak, Chateaubriandnak, Micheletnek kegyeltje,² a paire-ok kamarájának a tanítás szabadságáért folytatott küzdelme miatt elítélt tagja, bátor szónoka, a lengyel ügy áldozatkész, fáradhatlan harcosa oda dob mindent, hogy hitét megtarthassa.

Lelkiismereti küzdelmének 1834 december 8-án véghezment lezáródásával minden erejét egy év óta ápolt vágyának, *Magyarországi Szent Erzsébet élete* megírásának szenteli s csalódásaiért e nagy lélek felemelő jellemének bámulatában keres vigasztalást.

A kedves szentnek *Marburgban* már csak halványan élő emléke mégis erősen megragadta,³ midőn e helyet, ahol Erzsébet élete lefolyt s ahol végső nyugvóhelyét is találta, 1833-ban meglátogatta. Mély lehangoltságban járta be e helyet barátjának, Lamennais-nak Rómával dacolása, de a saját egyházpolitikai és alkotmányi törekvéseinek is Róma részéről kedvezőtlen fogadása, később egyenes elítélése következtében.

Marburgi, 1833-iki útja óta dolgozik művén, többi közt *Pisában*, új erőt merítve itt időző, szeretett barátjá-

¹ Lecanuet, u. o. 441. l.

² Lecanuet, u. o. 84—91., 141—151. l.

³ Mrs. Oliphant, *Memoir of the Count de Montalembert*, Tauchnitz, I. köt. 325. l.

nak, De la Ferronays A¹bertnek és nejének társaságában. De la Ferronays-éknak Craven grófnő «*Le récit d'une soeur*»-jében, a memoírnak és a regénynek ebben a mesteri vegyületében megörökített, mondhatni halhatatlanná tett finom világa a megfelelő légkört biztosította Erzsébet eszményi alakjának megírásához.

E mű emberileg is oly vonzó hangulatát itt nyerte, természetfölötti, csodás tényeihez Montalembertnek a Solesmes-ben új életre keltett bencés kolostor s a Laval melletti trappista zárda lakóival egyideig megosztott élete adta a kellő színezetet.¹

Magyarországi Szent Erzsébet a maga emberi és természetfölötti jellemvonásaival egyaránt megelevenedett Montalembert művében s mint Vicomte de Meaux mondja² erről írt jellemrajzában, vele «a szentek történetébe visszatért az élet.»

1836 június havában jelent meg végre, meglepve, elbájolva az olvasókat, az írókat nemcsak otthon, de a külföldön is. Gladstone,³ Görres, Manzoni, Pellico Silvio lelkesedve fogadják. Irodalmi hatásánál még nagyobb az, melyet a vallási életre gyakorolt.

A mű megírásáért «városról-városra, kastélyról-kastélyra, templomról-templomra járt — mondja Montalembert az előszavában — annak lába nyomait keresve, akit a katolikus Németországban mindig a kedves szent Erzsébetnek hittak.»

Majd hozzáteszi: «Föl akarta keresni a távol Magyarországon pozsonyi bölcsőjét, de nem juthatott oda.»

¹ L. Lecanuet, id. m. I. 458. l.

² L. Montalembert, 59. l.

³ L. Lecanuet id. m. II. köt. 87. l.

A nagy szeretet, a rajongás Erzsébet alakja iránt, a komoly hangulat, melyben életét megírta, nagy lelkiismereti váltsága és szeretett nővérének, Erzsébetnek ez időre esett halála után, öntudatlanul, észrevétlenül szorosabban fűzték Montalembert-t az országhoz is, ahol szentjének bölcsője ringott, ahová, mint írja, bár akart, akkor még eljutni nem tudott.

III.

Montalembert eszméi és Eötvös «Karthauzi»-ja.

Szent Erzsébet életének megjelenése után nem sokára jött azonban ebből a távol országból egy Montalembertnél csak három évvel fiatalabb ifjú ember, aki által ez a Magyarország iránti rokonszenv ennek egyik fiához való meleg barátsággá alakul majd át évek múlva.

A «Karthauzi» gondolata ott, akkor kél Eötvös lelkében, ahol s amikor Montalembert «Magyarországi Szent Erzsébet» világot lát.

A romantikusok érzésvilágához tartoznak mind a ketten.

Montalembert a nagy forradalmat, a Napoleon császárságát, a Bourbonok restaurációját kiállott Franciaország romantikájának katolikus árnyalatát fejezi ki. Montalembert egyházpolitikája, lelkesedése és buzgólkodása az elnyomott népek fölszabadításáért, a középkori építészet remekeit elpusztító izléstelen restaurálások elleni hadjárata, a dicsőítés, melyben a vallásilag közömbös, nyárspolgáriasan józan világban a középkort, Szent Erzsébetet részesíti, egy talajból fakadtak Hugo Victor romantikájával.

Magyarország talaján, Eötvösben másnemű romantika támad.

Nem Chateaubriand, nem Hugo, nem Angelo fordítása támasztják azt nála. Általuk csupán arról értesül, hogy a saját lelkét mozgató érzelemvilág, ezenkívül, másutt is létezik s megkapó alkotásokban nyilatkozik.

A helyzetek bizonyos hasonlósága, nagy különbségeik mellett, fokozta e világfölfogást itt is, ott is.

Az új élet szüksége, a réginek nyügeiből való kibontakozás vágya, a francia forradalmi törekvéseknek legjobb-jainktól fölkarolt, salakjuktól ment, értékes magva «az örökké igaz elvek, mikért a francia forradalom küzdött», amint Eötvös Szalay Lászlóról megemlékezve mondta, összeütköznek a hagyomány szentesítette magyar szabadságnak szűk keretével, a nép összeségét véve szegényes tartalmával, erkölcsi, költői eszményeinek avult céljaival és formáival.

Ahoz a vigadni is sirva tudó hangulathoz, a régi magyar melancholiához és elégedetlenséghez, mely a nemzeti függetlenségnek teljes megszűnésétől való félelemből fakadt, legfőképp a fogékony, fiatal magyar lelkekben, az emberi életet mindig kísérő csalódások hangulatán kívül, egy újfajtájú melancholia járult.

A tünődés, az aggodalom: lehet-e és miként az elmaradt, régi magyar életből egy újabba, szebbe az utat megtalálni?

Eötvös még 1846-ban is, midőn Horváth István temetését leírja, ennek rajongását a multért abból is magyarázza, hogy általa «a jelen nyomorúságát velünk inkább éreztesse» és azok egyikének ritka példajaként mutatja be, «aki midőn a hont annyian elhagyják . . . nem kételkedett jövőjében soha». (Össz. m. XII. köt. 239. l.)

Eötvös «*Búcsu*»-jában felcsillan ez útnak a reménye, de mennyivel több abban a bánat, az aggodalom.

Ah régen hallgat imár a magyar!
Az ősök elenyészett nyomdokára
Az esti szellő új fővényt takar.

S midőn Franciaországba ér, az igazságosabb társadalmi munkafelosztás hazájába, ahol megvan az anyagi javak bősége, s arányosabb azok elhelyezkedése, ahol végbement a politikai szabadságnak kiterjesztése, itt sem találja meg se az életben se az irodalomban ezt a megelégedést, melyet otthon egy új életnek nagyobb társadalmi és politikai szabadságától vártak.

Eötvös benyomását látogatásának helyéről, ahová elkísérik egyéni, szubjektív életének ifjúkori forrongásai is, ily csalódásteljes szavak vázolják. «Ha ez országban, hol az emberi nem félszázad óta annyit haladott vagy legalább annyit mozgott, hol annyi csalhatatlannak hirdetett gyógyszer használtatott és nem segített.» Vagy ismét: «Mi, kik félszázados szabadságunknak csak azon egy következtetését látjuk, hogy a nép az uralkodó és jobbágy hibáit egyaránt fölvevé s szolgaként hajlongva minden hatalom előtt, zsarnokként csak hizelgőinek adja bizodalalmát.»¹

A desillúzióknak ilyféle szavakban nyilatkozó hangulata mellett születik meg «*A Karthauzi*», mint az egyéni boldogság küzdelmeinek és erkölcsi törvényeinek könyve, de egyúttal mint a közélet alapelveinek is útmutatója, annál a válhatlan kapcsolatnál fogva, melybe Eötvösnek Kant-féle szubjektív idealizmusa az egyénnek úgy belső, mint másokkal érintkező közéletét szükség-szerűleg hozta.

¹ Eötvös, Karthauzi. Összes művek, I. köt. 250., 251. l.

Az egyéni élet belső szenvedésén, úgy látja Eötvös, nem változtat a közéletnek semmiféle átalakulása, mert minden közélet örökké valami külső marad és mint az érzelem világán túlmenő, erre mindig idegen, kényszerítő erőként hat vissza.

Megelégedést önmagával, összhangot a lélekbe csak ez maga adhat önmagának az önző érdekek leküzdése, a lemondás s ennek legszebb megnyilvánulása a szeretet által, melyet embertársaira áraszt.

Az egyéniséget az emberi élet végső rugójává téve, az egyén belső moralitását, nemes önzetlenségét, vallásos hitét boldogsága egyetlen forrásaként feltüntetve, a közélet, az állam nagy hatását sorsunkra mellozve, az emberi megnyugvás biztos hajlékaként a katolikus egyház legzordabb, legkivételesebb intézetét, a karthauzi szerzetet jelölve meg, Eötvös bizonyára nem kevésbbé volt romantikus, ha nem is oly kifejezetten katolikus, mint a Magyarországi Szent Erzsébet szerzője.

Miben állott Eötvös romanticizmusa? Nem egyedül abban, hogy az egyéni élet önállóságát, a szív, az érzelem, mondjuk a szubjektív morál jogát a társadalom objektív jogával erősen szembeállította. Romanticizmusa a magyar érzés és gondolat világhörében azt hiszem főleg a «*Karthauzi*»-nak vallásos megoldásában rejlik, mely által a meghasonlott léleknek megnyugvást ígér s a «*Karthauzi*»-nak ez a vallásos alapja köti egybe Montalembert-tel.

A «*Karthauzi*»-nak leszármaztatásai Chateaubriand «*René*»-jéből, Constant «*Adolphe*»-jából Ferencinél¹ megtalálták már méltatásukat.

¹ Ferenczi Z. b. Eötvös József 85. l. V. ö. Berkovics M.-nak előttem erőltetettnek látszó kísérletét: B. Eötvös József és a francia irodalom. 1904.

Amiért nekem magyar világunkban romantikusnak s Montalembert-el rokonnak látszik, azt a protestáns bölcsész Erdélyi János s a katolikusból unitáriussá lett Bodnár Zsigmond által is támogatva látom.

«A *Karthausi*» — mondja Erdélyi¹ — egy nagy vallásos költészet s általa oly elem adatott a magyar költészetnek, mely igen régen hiányzott abból, mert a lyra egyes föllángoló érzelmein kívül a leghazaibb művek is úgy irattak, mintha mai nap is pogány magyarok volnánk. Csoda-e ezután, ha nem töltik el jótékony melegséggel a kebelt s hiánynak érzetét hagyják a lélekben. A képzelődés ragyogása vallásos elem nélkül csak ama káprafény, mely a téli tájak haván csillog s tiszta nap mellett is hideg időt jelent.»

Amit Erdélyi a «*Karthausi*»-ban ekként a magyar költészet új eleméül feltüntet, csakugyan a vallási s nem egyszerűen a bölcséleti volt, mint azt Beöthy Zs. irodalomtörténetében fölfogja. Azzal, hogy Beöthy a «*Karthausi*»-t az első magyar munkának minősíti, mely mélyebben hat az emberiség lelkébe, igen keveset mond, mert épen az fontos, minő volt e bölcséleti elem, Voltaireé, Dideroté, a XVIII. század encyklopédistáiéi, avagy Rousseaué, Kanté, vagy a kereszténységé?

Eötvösben nem nehéz Kant szubjektív idealizmusát katolikus hittal párosulva összes munkáiban, követni.

Aki vagy hőse a «*Karthausi*»-ban,² korunkra a legszomorúbbnak találja, hogy lemondva vallásáról, a lehetőségek sorát az erkölcsi világban annyira kiterjeszté, aki fölkiált: «Sírj forró, keserű cseppeket nemzeted fölött, ó, mert e század elveszté hitét és szeretetét mint én s e vi-

¹ Kisebb prózái, I. 61. l.

² Össz. m. I. köt. 155. l.

lágon nem fogja senki enyhíteni bánatát»¹ aki így eseng : «Mindenható lény : Te kinek teremtő lehellete alatt világok forognak s az emberi szív dobog . . . nézz le szegény nemzetedre s add vissza hitét.»² Az az emberiség lelkébe nem egyszerűen bölcséleti, hanem vallási irányával hatol be mélyen.

Hányszor említi élete későbbi folyamán, nem az írósisak rostélya alól, hanem nyílt homlokkal, így midőn a zsidó emancipáció mellett lándzsát tör, hogy «korunk bélyege — fájdalom — inkább a vallásos közömbösség, mint a túlhév»,³ mint beszél Montalemberti lelkesedéssel az irlandiról — Montalembertnek is ifjúsága óta szeretete tárgyáról⁴ — «akit három századnyi üldözés vallása martirjává tehetett, de ki bár oltáraitól vérpadra hurcoltatott, elődeinek szent hitét el nem hagyá».

Gyulai is folyton hangsúlyozza Eötvös halála után egy évre tartott páratlan értékű emlékbeszédében Eötvös gondolkodásának keresztény alapjait, «a gyógyító írt, melyet Erdélyi a kereszténység és a demokrácia nagy elvei- és érzéseiben, a hitben és igazságban keres», Eötvös «demokráciai hajlamát, melyet arisztokratikus formák mérsékeltek, vallásosság szentelt meg», «a philosophiai szemlélődést és vallásos fölemelkedését», mely «megtermékenyítette az elméket», a kétely szürkületét «*Karthauzi*» rajzain, de a hegyek csúcsán égő napsugárt is, mely a goth egyház keresztjére veti fényét». «A XIX. század uralkodó eszméinek alapkvánalmát, hogy a népeknek összhangba kell hozniok az állam rendezését a kereszt-

¹ Össz. m. 249. l.

² U. o. 252. l.

³ Össz. m. XII. köt. 111. l.

⁴ L. Montalembert Oeuvres, I. köt. 127. l.

tény polgárosodás elveivel» mert Eötvös «mélyen hisz a keresztény polgárosodás jövőjében.»

Gyulainak mesteri rajzában, melyet Eötvösről, az egész Eötvösről nyújt, megleljük jellemének határozott keresztény vonását ép úgy, mint Erdélyinél, csak a vonás halványabban, kevésbé accentuáltan van visszaadva, amit legjobban az ily egyeztető kitételek mutatnak. Eötvös, Gyulai jellemzésében, «kevésbé nemzeti mint más, de európaiabb mindeniknél, philosoph és mégis keresztény.» «*A Karthauzi*» alapeszméjéről, tanulságáról, szólva, mondja: «ez épen oly keresztény, mint filozóf megnyugvással vált meg Eötvös forrongó ifjúsága eszméitől». Azt azonban nem látjuk ez egymás mellé helyezésből, egy alapon állt-e a filozófus és a keresztény, avagy csak kiegyeztek, mit «a mégis» szócska enged következtetni.

Erdélyi határozottabb, s azt hiszem jól ítél, hogy a «*Karthauzi*» «segélyért való kiáltás Istenhez a veszendőbe ment s menendő hit, szeretet és remény nevében»... hogy a «*Karthauzi*» felkiáltás a kereszténység igényei, jogai mellett¹ s nem túloz, midőn azt mondja, hogy nem ismer költőt az egy Chateaubriandon kívül, aki az egyházatyák óta hőbb védője lett volna a kereszténységnek, «akiben a szent meggyőződések annyira a csontok és ve-lőkig hatólag szólaltak volna fel, mint Eötvösben.»

Még erősebb tanúm Bodnár Zsigmond. Minden tudásnál, ismeretnél erősebb lelki jelenség az élmény. Bodnár mint volt katolikus pap és buvárló szellemű író, mint a 60-as, 70-es évek «*Szabad Egyház*» című montalemberti ideálokat hirdető napilapjának munkatársa, átélte a katholicizmus és az újkor elveinek küzdelmét a maga

¹ Id. m. 2. köt. 17. l.

egyéni életében. Az ő élménye annyival fontosabb, mert életében komoly válságra, vallásváltoztatásra vezetett.

Magát egykori vallásába visszagondolva, mondja a «*Karthauzi*»-ról, ezt a század akkori vallási irányzataihoz kapcsolva,¹ hogy az sem a kétely, hanem a vallás költészeté. «Ez a mű alapeszméje. A költő az oltárhoz vezet bukott hőst és ki akarja engesztelni Istennel. De ki nem veszi észre, hogy Gusztáv pozitív meggyőződés nélkül erőszakolja önmagára a vallást? . . . Nem úgy tűnik-e fel nekünk, mint a fuldoklónak kapkodása a szalmaszál után? . . . A kereszténység egyik vigasztaló dogmája a segítő és szentelő malasztról hirdeti, csak akarjunk, megsegít az Isten. Ilyen akargatásnak nézem én az egész «*Karthauzi*»-t s e tekintetben Eötvös Gusztávja igaz képviselője a 30-as évek akargató katholicizmusának. A század elején megindult vallásos mozgalom még nem jutott tovább a religio érzelmének szükségénél.»

Bármily rövidesen végez Bodnár a «*Karthauzi*» valóságával, megerősíti ennek irányadó jelentőségét az egészben s többet mond alapeszméjéről, mint Péterffy,² ki bár művészi tökéletessége, az egyéni lélektan törvényeivel való megegyezése, «az érzelem gondolati kategóriái» tekintetében oly finoman boncolja, amannak szempontjából csak azt találja kiemelendőnek, hogy benne az egyén viszonya a világhoz tisztább megoldást talál, mint a szentimentalizmus, vagy a világfájdalom akármely más művében ;» de az egyén és a világ viszonyának, az a különös neme, mely a «*Karthauzi*»-vallásban tükröződik, nem érdekli.

¹ Bodnár Zs. Irod. dolgozatok, 1877. 18. l.

² Összegyűjt. munkái, I. köt. 15. l.

Eötvös ily vallásos alapeszméjű művel köszöntve be a magyar világba, habár műve a felebaráti szeretet dicséretén, a katolikus egyház szertartásainak magasztalásán, a szerzetesi intézménynek lélektani igazolásán kívül annak pozitív hittételeiből mitsem tartalmaz s egészben véve inkább az általános kereszténység, inkább egy bölcselmi vallás gondolatkörében mozog, mégis a katolikus vallásból vett részletei s a katholicizmussal rokon alaphangja által az újnak, a szokatlannak, a meglepőnek, a romantikusnak érzetét költötte a lelkekben, akik nálunk a világi irodalomban ilyesmihez szokva nem voltak.

A vallás a 30-as évek végén Magyarországon mondhatni szunyadt. Élete, amennyiben nyilatkozott, inkább felekezeti versengés és irigykedésből, mint az áhitat nemes, magasztos gyümölcseiből állott. A katolikus vallás pedig mióta nagy fia, Rákóczy Ferenc a nemzet történelmének színteréről letűnt, az alkotmányt folyton veszélyeztető dinasztia szövetségesének tekintetett s azt a népszerűséget is elvesztette, melyet II. József abszolút kormányzási rendszere ellen kifejtett ellenállásával szerzett. Viszont amíg Józsefnek a nemzet alkotmányát veszélyeztető tervei megdőltek, az állomnak a katolikus egyház fölött gyakorolt gyámkodása megmaradt s ez, mint egész, önállóság hiányában a nemzet 30-as évekbeli renaissanceában erősen háttérbe szorult.

A katolikus papság elevenebb, fiatalabb része az új oltárok felé fordul, ahol a magyar nemzeti lét biztosítására mutatnak be költői, tudományos áldozatokat s saját oltárainak szolgálatát nem tekinti egyetlen, főhivatásának, úgy hogy irodalmunk, társadalmi, politikai életünkben minden természetfölötti vallási elem szám-

üzötté lesz. Ennek a lelkiállapotnak a szülötte Vörösmarty epigramm-ja, mely a kétszáz év előtt elhalt Pázmánt is az új világi vallásra tértnék gondolja.

Pázmán, tiszta valóságnak hallója egekben,
Megtért térítő állok az Isten előtt.
S hirdetek új tudományt, oh halld,
S vedd szivre magyar nép:
Legszentebb vallás: a haza s emberiség.

Hisz arról volt szó, megsemmisüljön-e a magyar, vagy új életet kezdjen? Csoda-e, ha ily helyzetben katolikus papságának jelentékeny része is minden másról megfeledkezett. Erre a korra különösen illik Erdélyi mondása a pogány magyarokról s e nyelvművelő, színházalapító, közgazdasági, alkotmányi reformokkal bajlódó pogány magyarok közé hull a franciaországbeli történet, az egyéni lélek benső küzdelmeiben vergődő, vezeklő «*Karthauzi*»-ről. Kell-e ennél romantikusabb vállalkozás? Idegenbe kell Eötvösnek történetét áthelyeznie, hogy annak lélektani elemzése, vallási gondolatai elfogadhatóbbak legyenek. Ám mindezek itthon a legjobbakat sem igen érdeklették, távol estek tőlük, távolba kellett helyezni a regény személyeit, a hőst is, akit nem vihetett se Bakonybélbe, se Jászóba vezekelni. Még a hívő katolikus, Széchenyi is «*misericianus*» izűnek találta Eötvös gondolkodását¹ s az irodalmi világ eleinte zavarodva, szinte ellenszenvesen fogadta.² Nagy hatása nem volt rögtönös.

Visszatekintve Montalembert és Eötvös irodalmi életének kezdeteire, az eszmék kapcsát a távolság, a személyes ismeretség hiánya dacára már akkor megtaláljuk közöttük. E még csak eszmékbeli kapocs alakul át az idők

¹ Pulszky, *Életem és korom*, I. köt. 180. l.

² L. Ferenczi Z. báró Eötvös J. 81. l.

folyamán, a személyes találkozás által a legnemesebb barátság érzelmi kapcsává.

De e kapocs, melyet a «*Karthauzi*» és «*Magyarországi Szent Erzsébet*» által fűzöttnek látunk, már kezdetben nem egyedül a vallási eszmék találkozásából képződik ki.

A «*Karthauzi*» nemcsak az egyéni élet belső mikrokozmosának lélektana és etikája. A «*Karthauzi*» a «*XIX. század uralkodó eszméinek*» is a csirája, amelyek meg Montalembertnek első ifjúsága óta ápoltt szabadság eszméivel rokonok.

A «*Karthauzi*» az egyes emberben ható egyéni, belső tényezőnek a nemzeti, az állami erő fölött adott elsőbbség apologiája. Az igazságosság, a szépség, a jóság intézményes megtestesülésének gondolata, melyet a nemzeti össz-erő, az állam nyújthat csupán, a «*Karthauzi*»-ban csak kicsinylő, mondhatni megvető elbánásban részesül. A «*Karthauzi*» minden szépet, minden jót, minden igazságot és igazságosságot a szubjektív morál, a kedély, az érzelem légies szárnyaira bocsátva, őket jobban biztosítva, oltalmazva hiszi, mintha bárminő államhatalom avatkozik azok támogatásába.

Megvan már benne az «*Uralkodó eszmék*» történetbölcseletének alaptétele a keresztény vallásnak az ember egyénisége fölött álló, ezt irányzó, legfőbb tekintélyéről mindarra nézve, ami az ember céljára az igaz, a szép, a jó tekintetében vonatkozik.

A szabadságnak az a neme, melyért Franciaországban annyi vér folyt: a népszuverénitás csak csalódást hozott, mert az egyéni szabadságról megfeledkezett, sőt a zsarnokságnak lett szülője («*Karthauzi*» 251. l.).

A népszabadságot összetévesztették az uralkodással. Mert, mondja a «*Karthauzi*»: «A szabadság és uralkodás

eszméi közel állanak egymáshoz s ha majdan minden forradalom romjain zsarnokot látunk emelkedni, oka az, hogy miután a nép izgalmaiban elfáradt, maradnak mindig egyesek, akik vágyaikat megtarták. Uralkodás nem egyéb, mint a szabadságnak azon legnagyobb foka, melyen nemcsak önerőnkkel élhetünk, hanem másokét is magunkévá tehetjük s Caesarhoz nem áll közelebb senki, mint Brutus, ki őt meggyilkolta.» (Össz. m. I. köt. 154. l.) «Eltévedtünk — vallja a *«Karthauzi»* a francia forradalom szabadságtörekvéseiről szólva — de vajjon nem az igazságot keresve tévedtünk-e el? nem volt-e szent a cél, mely után fáradánk s mely minket, mint a moslim zarándokot, aki Mekkája felé vándorol, a pusztára vezetett?» (U. o. 252. l.).

A szabadságot rosszul értelmezték, az uralkodásba helyezték, az egyéni élet szentségét nem tisztelték, az államot zsarnokivá tették, a *«XIX. század uralkodó eszméi»*-nek ez az alap gondolata a néhány sor szerint is megvan már a *«Karthauzi»*-ban, azzal a különbséggel, hogy utóbbi a keresztény hit üdvözítő erejét csak az egyéni boldogságra vonatkoztatja, az első ellenben az államban is a szabadság ókori fogalmának kiküszöbölésétől, a szabadság keresztény eszméjének feléledésétől várja a népek boldogságát.

A hitközöny, vallási kétely, a világiassá válni kezdő morál korában, midőn az állam hatalmát a népszabadság alapjára helyezik s ezáltal önkéntelenül fokozzák, mert hisz, úgy vélik, a népnek saját hatalmától nincs mit félnie, amikor a gyakorlati életben a morál, az igazságosság külső, tárgyias fölépítésén dolgoznak az ujon feltámadt vagy legalább követelt alkotmányos intézmények útján, valamint a gondolkodásban a hegeli objektív idealizmus

által, amikor az emberi lelket egyetemes lényege mellett sajátos, különös oldala, nemzeti határoeltsága ragadja magával, Eötvös «*Karthauzi*»-ja nemcsak az egyéni belső, de a társadalom, az államnak, természetszerint mindig egyben külső világára nézve is romantikus volt.

Vezérembereink az egyéniség belső, érzelmi elemének túlerős előtérbe állítását a közre, a nemzetre nem csoda, ha károsnak tartották és bizonyos ellenszenvvel fogadták.

Kitűnően jellemzi Péterffy (Összegy. munk. 9. l.) a «*Karthauzi*»-nak ez individualizmusát s ebből eredő boldogságvágyát a következőkben: «A világ semmi tárgyának nem marad meg előtte önállósága, nyugodt plasztikája; a vallás, a tudomány, a művészet, az állam, a társadalom, a természet áldozatul esik eudaimonizmusának». Csak a vallást hagyta volna el Eötvös áldozati tárgyai közül, jellemzése így is kimerítő, de csak így lett volna teljesen találó, ellenben azt is közéljük sorozva, a valósággal ellenkezésbe jut. Maga Péterffy észreveszi ezt másutt, midőn az ellenmondásra mutat Eötvös sorsában, melynélfogva ő, aki a legnagyobb idealizmussal az önösség halálát követeli, arra a (politikai) «pályára lép, hol a tömeg az egoizmusnak annyiszor oltárt emel.» (U. o. 16. l.) Mert az önösség halálát hirdető idealizmus az egyéni önzés fölött álló magasabb hatalomnak, Eötvös gondolatában, a vallás felsőbbségének elismerését jelenti, ez előtt megáll, ezt nem áldozza föl az egyéni boldogság oltárán, hanem igenis ezt a keresztény vallás legfőbb parancsának követségéből származtatja.

Ezt leszámítva, Péterffy megállapításai Eötvös szellemi képének egészéhez valóban értékesek.

«Nem csodálatos kezdet-e — kérdi — a «*Karthauzi*» egy fiatal író részéről, aki államférfiúnak készül? «A Kar-

thauzi»-ban az egyéni boldogság kérdése van fölvetve s az érzelem szempontjából költőileg megoldva.» «A XIX. század uralkodó eszméi» ugyan e kérdéssel foglalkoznak. «A költő első problémája így válik az államfilozófus utolsó és legfontosabb kérdésévé.» (U. o. 15. l.)

Nem csodálatos, ha szemünket le nem zárjuk a tény előtt, hogy Eötvös «XIX. század uralkodói eszméi»-nek végakkordja ugyanaz, amellyel a «Karthauzi» íródik, a keresztény hit fenségétől való meghatottság hangja. Ez a keresztény felebaráti szeretet szózatával, amaz meg ezzel a tétellel végződik: «A keresztény polgárosodásnak eszerint nem hanyatlása, hanem teljesevé előtti állunk.»

Péterffy is megállapítja: «Ujra alkalmunk van arra a nagy összhangra rámutatni, mely Eötvös lényében nyilvánul. Az egyén s egyéni szabadság foglalkoztatja Eötvösben az államférfit, a költőt, a filozófust. Honnan e tartós érdek? Onnan, mivel Eötvös az egyént az «istenség edénye»-nek tekinti, annak az eleven erőnek, mely az emberiség, a haladás céljait valósítja. Eötvös az egyénben az egész emberiséget öleli át. Azért tiszteli amazt, mert az emberiségért lelkesedik.» (U. o. 57. l.)

Az «istenség edénye» azonban keresztény hit, keresztény elvek nélkül Godwin «*Political Justice*»-ében, Proudhon «*La création de l'ordre*»-jában, Stirner «*Der einzige und sein Eigenthum*»-jában nem az emberiség organuma s az az egyéniség, melyet Eötvös ilyennek tekint, alattomban értendőleg szívében hordja a jognak, az emberiségnek elvont keresztény elveit, ezek nélkül az Eötvös magasztalta egyéniség csakúgy anarchiát teremtene, mint az előbbieneké.

Eötvösnek keresztény alapját mellőzve a legegyszerűbb dialectica kimutathatja, hogy a «XIX. század uralkodó eszméi»-ben az anarchia elvei foglaltatnak.

«A XIX. század uralkodó eszméi»-nek ez a keresztény alapja, mely még a «Karthauzi»-n nyugodott, köti egybe már pályájuk kezdetén talán anélkül is, hogy egyikük a másikáról tudott volna, Eötvöst és Montalembert-t.

A költő és regényíró Eötvös, az egyház, az elnyomott népek szabadságáért küzdő, a hagiograph Montalembert, kiben egyébként nemcsak mint Szent Erzsébet életirójában dolgozik a költői véna is, hanem mint a középkori primitiv festészet, építészet megértő, lelkes méltatójában, ha eddigi pályájukon végigtekintünk, bármily különbözők voltak külső életkörülményeik, legközelebbi törekvéseik, kiindulásukban és végcéljukban találkoztak.

IV.

Montalembert küzdelme az egyház tanítási szabadságáért s Eötvös valláspolitikája 1840—1843-ban.

Tudott-e Eötvös franciaországi útja alatt Montalembert-ről, merész föllépéséről az «Avenir»-ben, bezárt szabadiskolájáról, Miczkiewicz «Lengyel zarándokai»-ról s Montalembertnek hozzáírt előszaváról, a törekvéseit rosszaló pápai szóatról? Bizonyítékok hiányában ki bírná eldönteni.

Eötvös igen fiatal volt, hogysen ez 1830—1832 közötti, a mi szempontunkból, mégis részleteseményekről való értesülését, itt a távolban, föltegyük, bármennyire meg is volt hatva az 1830-iki júliusi forradalomnak általános jelentőségétől.

Két támpontunk van ennek föltevésére, hogy Montalembert egészen ismeretlen nem volt előtte. Egyik Montalembert szoros szövetsége Lamennais-vel, a másik «Ma-

gyarországi Szent Erzsébet» megjelenése az időtájt midőn Eötvös Franciaországot járta.

Lamennais *«Hivő szózata»* európai esemény volt, az augsburgi *«Allgemeine Zeitung»*, melyből a hazai intelligencia külügyi tudását merítette, úgy jellemezte: «ha az ördög e világba jönne, ezt a könyvet tartaná kezében.»¹

Pulszky Ferenc, Eötvös kortársa, barátja mindjárt a könyv megjelenése után ír róla kiadatlan naplójában,² mint rendkívüli eseményről. A könyv, tudjuk, kézről-kézre járt az országgyűlési ifjúság körében is. Alig hihető, hogy Eötvös, ha másként nem, Pulszky által nem jutott Lamennais művének, s Montalembertével kapcsolatos életkörülményeinek tudomására.

Párisban Montalembert könyvének címe már fölkelthette az érdeklődést Eötvösben, aki ott Chateaubriand-nal, Lamartine-nal, Guizot-val, Hugo Victorral, azzal az irodalmi körrel megismerkedett,³ amelynek tagjai rokonszenvükkel úgy elhalmozták Montalembert-t 1831-iki föléptekor. Ez érintkezés is rávezethette Montalembert-re, ha a könyvesboltok kirakatai ezt meg nem tették.

Bármint legyen, akár tudott Eötvös Montalembert-ről, ennek 1836-ig nyuló élete és működéséről, akár nem, a később, egymáshoz annyira vonzódo férfiú törekvései, lelki állapota közt 1836-ban bizonyos hasonyszerűséget föl nem ismerni lehetetlen.

Montalembert-t valláspolitikai, népszabadsági terveinek az egyház általi elvetése, emiatti nagy csalódása, bánata készíti, hogy a nagy szent életében keressen vigasztalást s erősítést hitére, Eötvös személyes, értelmi és szív-

¹ L. Lecanuet, id. m. I. köt. 427. l.

² Kézirat. Mus. nation. 1514. sz. II. köt. 23. l.

³ L. Ferenczi Zoltán, báró Eötvös J. 33. l.

beli kételyei, gyötrődése ellen lát a keresztény szeretet parancsában s a legerősebb vezeklés zárdájában menekvést.

Eddig öntudatlanul egybevágó utaik 1837 után sokáig még így is alig találkoznak.

Tizenhat év telik el, mely alatt egymástól távol, külsőleg, látszólag egészen más célok szolgálatában fejtik ki erejüket, míg a 48-iki forradalmi idők Montalembertre és Eötvösre bizonyos tekintetben hasonló állapotokat, egyenlő hangulatokat teremtenek és sorsuknak hasonló fordulatot adnak.

Eötvös az, ki tizenhat év után 1853 január 15-én ismeretlen létére levélben keresi föl Montalembert-t s megküldi neki «A XIX. század uralkodó eszméi»-t.

Montalembert-nek ez időszak alatt alakul ki teljesen egyénisége.

Alávetve magát az egyház ítéletének, mely az állam és egyház elválasztását célzó törekvéseit, az elnyomott népeknek kormányaik elleni támadását helyeslő, az egyéni szabadság minden nemét föltétlenül dicsőítő propagandáját megróttá, Montalembert az egyház szabadságáért kezdett küzdelmét szűkebb és oly területre helyezte át, ahol az egyház rosszalásától nem kellett tartani. Ezt a területet tekintette igazán magáénak.

Megszólal ugyan mint a pairek kamrájának tagja nem egyszer más, főleg külügyekben. Védelmére kél a carlistákkal szemben Isabellának, akitől, mint az alkotmányos eszmék képviselőjétől várta az abszolút monarchia által tönkretett Spanyolország föllendülését. Főlemeli szavát a lengyel alkotmány végleges eltörlése ellen, s nagy szomorúságára meg kell érnie, hogy parlamenti beszédei, ki-tartó fáradozásai, a belgáknak Hollandia elleni igényei

mellett a nagyhatalmaknak 1839-iki ellenkező döntésével s Belgium meghajlásával kell, hogy végződjenek.

Belgiumhoz 1836 óta családi kapcsolatok is fűzték, midőn nőül vette annak gróf Mérode Felixnek Marianne leányát, akit a belgák 1830-ban, midőn függetlenségüket kivívták, királyi trónjukra akartak emelni, aki azonban népe érdekében jobbnak látta, ha nemzetközi összeköttetésekkel bíró dynastiája lesz s Koburg Leopold javára lemondott a neki szánt trónról.

A Magyar Szent Erzsébet életírója e házassága által a Szentnek, magának nemzetségével került egybe. Szent Erzsébetnek utódokat hagyott egyetlen leányától származott le ugyanis az a Sarolta, nassau hercegnő, akit gr. Mérode Marianne ősapja, János 1721-ben nőül vett.¹

Montalembert-nek Belgium érdekében kifejtett akciója nagy erőfeszítéssel járt, messze elágazó tervekből, merész vállalkozásokból állott, melyek közé a belga hadsereg részére az oroszok ellen oly vitézül harcolt lengyel fővezérnek, Skrzyneckinek megszerzése is tartozott. Ugyanis Prágából, hol őt Montalembert még 1833-ban megismerte, s hadvezéri nagyságán kívül mély vallásossága miatt mint rajongó tanítvány bámulta és követte,² és ahol még 1839-ben is osztrák felügyelet alatt internálva volt, kellett őt megszöktetni,³

Thiers, a miniszterelnök 1840-ben keleti küldetéssel bizza meg Montalembert-t, hogy félhivatalos minőségben tájékozódjék a szultán és a lázadó egyiptomi pasa, Mehemet Ali között folyó harcról, mely Európát is lángba borítani készült. Franciaország, mellezve a nagyhatalmak

¹ Lecanuet, id. m. I. köt. 475. l.

² L. Lecanuet id. m. I. köt. 372. l.

³ L. Lecanuet, id. m. 2. köt. 20. l.

által, melyek a szultán mellett foglalnak állást, háborúra hajlik, hogy velük szemben Mehemet Ali igényeit támogassa.

Ekkor, 1840 augusztusában látja először Magyarországot, a Dunáról, melyen az utat Konstantinápolyba nejjével együtt megteszi, anélkül, hogy a *Zrinyi* hajóról mást látna, mint a Duna folyása által képződő mocsarakat, partokat, hol se ember, se állat nincs, csak itt-ott hajóvontató lovak s nagyritkán lakott helyek, «melyek mellett a hajó kiköt s melyeket városok nevével ékesítenek föl.»¹

Lajos Fülöp okossága győz a francia közhangulat harcias törekvései fölött, melyek Európával hozták volna összeütközésbe s Montalembert visszatér hazájába.

Mindezek a külügyi fáradozásai valójában eltérések voltak jövő működése főterületéről, mely utóbbi legszorosabban kapcsolta Eötvöshöz. Az egyház szabadságának kiküzdését mindenekelőtt a tanítás szabadságának az egyház részére való biztosításával látta megkezdendőnek. Ez lesz immár 10 éven keresztül élete célja, melynek minden erejét, minden pillanatát szenteli. Ehhez azonban az egyház hivatott vezéreinek, a püspököknek hozzájárulását kellett biztosítania, ami nem könnyen ment az államnak a napoleoni konkordátum által a püspökök fölött biztosított hatalma miatt, akiknek nemcsak személyére nézve volt kényes, az államkormány irányával ellenkező kezdeményezés, de az egyház ügyeire is veszélyeket rejtett magában.

Mi volt az egyház, az oktatás szabadságának akadálya? Mindenekelőtt a Concordatum, mely az egyházat

¹ Lecanuet, id. m. II. köt. 121. l.

szigorúan megvont határok közé szorította. Azután pedig a közoktatásnak Napoleon adta szervezete.

A közoktatásnak forradalom előtti állapota, midőn az állami oktatási intézetek mellett a különböző egyházi, szerzetesi és más magánintézetek szabadon működtek. Napoleon alatt gyökeresen megváltozott.

Amíg a forradalom főemberei is követelték a házi- és magánoktatás szabadságát, Napoleon Danton és Robespierre pártjára áll, akik szerint «a gyermekek először a köztársaságéi s csak azután szüleikéi.»

Ez alapon állítja föl Franciaország oktatási tervét, kizárva abból az egyházat, a világi társulatokat, az egyeseket. Az oktatásnak állami monopoliummá nyilvánítása a Napoleon gondolatában azt jelenti, «hogy a közügyek az ő ügyei, hogy politikai, társadalmi, erkölcsi tárgyakban, a legújabb történelemre nézve az ő életében más nem gondolkozhatik, mint ő, a jövő nemzedék alatt pedig mindenki úgy fog gondolkozni, mint ő.»¹

A Bourbonok visszatértükkor készen találják ez egyseges állami, katonás fegyelem alá helyezett oktatási szervezetet.

Azt hiszik, a vallás érdekében használhatják föl s lassanként egyházi férfiakkal töltik be abban az állásokat s napoleoni, drákói eszközöket alkalmaznak a vallásos irány terjesztésére, ami a forradalom alatt elterjedt hitetlenséget erős ellenállásra ingerli s a vallás iránt még nagyobb gyűlöletet kelt.

Az állam monopoliumát a közoktatásban ekként a szabadgondolkodók is támadják, amint az ellen a Bourbonok restaurációja előtt a napoleoni korszakban a lelki-

¹ L. Taine, *Les orig. d. l. France contemp. Regime moderne.* II. köt. 228. l.

ismeret szabadsága, a szülők joga nevében a katolikusok tiltakoztak.

Igy került bele a 30-iki júliusi forradalom alatt az új alkotmánychartába a tanítás szabadságának ígérete, elve.

Ez az elv azonban csak az elemi oktatás tekintetében talált kivitelre, és itt a közköltségen fentartottak mellett, egyházi, társulati és magán elemi iskolák felállítása is megengedett.

Ellenben a közép- és felsőoktatás az állam monopóliuma maradt.

Villemain, a nagy tekintélyű történész és esztétikus, 1840 október 29-én közoktatási miniszterré nevezetvén, az oktatás szabadságát a középiskolára nézve is fölvette törvényjavaslatába, melyet arra nézve benyújtott, csak hogy a nem állami középiskolák igazgatói és tanáraitól szokatlanul magasfokú tudományos minősítést követelt s e követelményeket a papnövendékek középiskoláira, a kisszemináriumokra is kiterjesztette, a be nem vett szerzetesrendeket pedig a tanításból kizárta, ami az eddig tartózkodó püspöki kart is föllépésre, tiltakozásra kényszerítette.

Montalembert ezzel oly szövetségesekre talált, akikkel biztosabban haladhatott célja felé, ha behirja őket vonni az összes középiskolák ügyének fölkarolásába s ott az állami monopólium ostromlásába.

Megvolt nyerve az ügynek a katolikus napilap, az «Univers», melynek Veillot Lajos volt a lelke. Ez a szenvedélyes, féktelen, de eredeti, szellemes tollú, nagy írói tehetség a 40-es években még egy úton halad Montalembert-el a vallás és a szabadság egyenlő szeretetében s ha Montalembert nem ért is vele egyet nem egyszer féktelen

kitöréseiben, publicisztikai munkásságát megbecsülhetetlennek tartja.

Ez időben kezdődik barátsága Franciaországnak Lacordaire mellett legnagyobb egyházi szónokával, de Raignan, Jézustársasági atyával, nemkülönben a későbbi orléáni püspökkel, Dupanloup-val, aki Montalembert első fellépését az *«Avenir»*-ben rosszalta, az ő főszövetségesét, Lacordaire-t támadta, most azonban törekvéseinek meleg támogatója lett.

Montalembert sokak rokonszenve által támogatva, most már azon van, hogy a püspökök ne csak a küsszemínáriumok szabadságának keljenek védelmére, de követeljék a jogot, hogy az állami középiskolák mellett, társulatok, magánosok is nyithassanak s tarthassanak fenn középiskolákat, követeljék a tanítás szabadságát a közép-oktatásban.

Ily célból írta s tette közzé 1843 októberében nevezetes röpiratát: *«A katolikusok kötelessége a tanítás szabadságának kérdésében»*,¹ melyen nem szabad Eötvös és Montalembert barátságának rajzolásában futólag átsuhanni annál a nagy szerepnél fogva, melyet az oktatási problémák Eötvösnek úgy bölcséletében, mint államférfiúi cselekvésében játszottak.

Megállapítja ez iratában, hogy a «hivatalos atheizmus, mely ma Franciaországot a világ többi nagy nemzeteitől megkülönbözteti, egészen hű kifejezése a francia társadalom hangulatának, amint ez a két utóbbi század politikai és intellektuális munkája által formálódott.» S «ennek a nyilvános vallástalanságnak fő és maradandó oka az ifjúság nevelésében rejlik, ahogy azt az állam a

¹ L. Oeuvres, IV. köt. 310—360. I.

maga monopoliumával berendezte.»¹ «Itt képződik a mesterek és a tanítványok között az a legtöbbszörre alattomban értetődő, néha be is vallott megegyezés, mely a kinyilatkoztatás igazságait az előítéletek és társadalmi, convencionális hazugságok rangjára szállítja le.»¹ «Itt fejlődik ki a szellemnek az az irtóztató, furcsa betegsége, mely a keresztény kinyilatkoztatás nyújtotta örök megoldásokat egy időre, a multa nézve helyeseknek elfogadja . . . mely elismeri, mily nagy áldás a társadalomra a kereszténység, belőle azonban Krisztus istenségét törli.»

«Katholikus állammá tenni Franciaországot, amilyen Klodvigtól XIV. Lajosig volt, ma lehetetlen vállalkozás lenne s azt hisszük, sohasem fog megvalósulni. De megtartani a katholicizmusból, ami megmaradt, erősíteni minden legitim eszközzel a hitnek tisztán erkölcsi hatalmát azon egyesek és családok fölött, akik még vallják, ez a katolikusok föltétlen köleltsége, melyet csakis akkor teljesíthetnek, ha az állami oktatási monopolium megszüntetését megnyerhetik.»

«Nem az állami oktatás, az *«Université»* megszüntetését kívánjuk» — mondja tovább Montalembert. Neki is az *«Université»* Napoleon óta természetesen nem a főiskolákat, a tudományok szabad egyetemeit jelenti, ezeket az megszüntette s helyükbe hivatalnoki szoros függésben tartott szakiskolákat tett, hanem az egész közoktatási szervezetet, az elemi, a közép és felső szakiskolák egészét, mely az egyetem, *«Université»* nevét kapta, a régi egyetemek ellenben teljesen eltűntek s helyet adtak egymástól elválasztott theologiai, jogi, orvosi, filozófiai szakiskoláknak, fakultásoknak.

¹ L. Oeuvres, IV. köt. 315. l.

«Nem erre törekszünk. Hangsúlyozni kell, hogy csakis az állami oktatási monopóliumnak lerontását kívánjuk.»

«Nem mintha a monopólium nélküli *«Université»* fennállása iránt sok rokonszenvet vagy bizalmat érezhetnénk, még akkor sem, ha katolikus gondolat legfőbb vezetése alatt állana. Vaknak kell lenni, hogy tőle ekkor is az ország javát várjuk. A Bourbonok elég vakmerők voltak, megkísérelték neki ily irányt adni, de itt vallották a legteljesebb kudarcot.»

«Abból, hogy az államnak nincs vallása, nem következik, hogy polgárait megakadályozhassa, hogy nekik legyen. . . . Állítson vallás nélküli iskolákat a francia népnek tekintélyes részére, akik előtt a vallás merő képzelődés, ez bizonyos fokig joga, de hogy azokba oly szülők gyermekeit is beterelje, akiknek a katolikus hit minden igazságnak egyetlen, végső forrása, . . . ez bitorlás, ez merénylet, ez üldözés, melyet méltán hasonlítottak Apostata Julián rendszeréhez a keletkező egyház ellen.»¹

Az oktatás ügyeiben oly hatalmas bölcsész, Cousin ellen fordulva, aki örömmel látja a népet, az emberiséget a kereszténység karjaiban, s igéri, hogy a bölcsélet türelmesen elvár, amíg még magasabbra emelheti, így kiált föl: «Ismerjük a nagy szellemeket, akiknek az egyház aféle temetkezési vállalat, amelynél fejedelmek temetkezéseire imádságokat, győzelmeikre még énekeket is rendelni szokás . . . akik elismerik Franciaország ősi vallásának létezési jogát, ha megrendszabályozott, alázatos, engedékeny akar lenni, mint a jó házi cseléd, akit semmi iránt meg nem kérdeznek, de akinek a társadalom háztartásában némely lényeges részletekre nézve megvan a haszna.»²

¹ L. Oeuvres, T. IV. 318. l.

² U. o. 332. l.

«A katolikus egyház nem alkuszik azokkal, akik megtagadták vagy eltiporták . . . Mint az igazi egyenlőség, az igazi szabadság egyedüli letéteményese, sohasem fog a lelkek megosztásába beléegyezni, azok alját elfogadni, élite-jét átengedni. Nemcsak azért küldetett, amint mondani szeretik, hogy a szerencsétleneket, a gyengéket, a tudatlanokat vigasztalja, de igen, hogy a szerencséseknek a bűnbánatot, az erőseknek az alázatot, a bölcseknek és tudósoknak a kereszt szeretetét is prédikálják.»¹

A katolikusok nem elégedhetnek meg a Villemain-féle javaslat felujjításával, mely minden középoktatási intézet igazgatásától nemcsak egyetemi fokot, hanem ezenkívül külön ily célból nyerendő diplomát kíván, melyet az «*Université*» alakította jury adományoz.

Már e követelmény a szabadság megsértése.

Nem nyughatunk belé az «*Université*»-nek a vele versenyző szabad iskolák fölött tervezett fegyelmi hatalmába, sem a szerzetesrendeknek az oktatásból való kizárásába.²

Ki kell kereken jelenteni, hogy a nevelést a szerzetesrendek nélkül nem lehet regenerálni, közöttük pedig e részben a jezsuitákat illeti az első hely, mint akik ellen az egyház ellenségeinek gyűlölete különösen fordul, mert ők mentették meg a vallást a XVI. században.

A katolikusoknak csak akarni kell, kivívhatják a tanítás szabadságát. Erős, egyesült akarat mindent legyőz.

A szabadságot adományként nyerni nem, csak hódítás által lehet megszerezni.

A francia alkotmány megadja az eszközt a kormányt kényszeríteni, válasszon a belga és az orosz rendszer kö-

¹ L. Oeuvres, T. IV. 334. 1.

² U. o. 343. 1.

zött, melyek elseje megmenti a vallást a szabadság által, az utóbbik pedig megfosztja a családtyákat még attól a szabadságtól is, hogy házitanítókat válasszanak.

Az alkotmányadta fegyverekkel, a sajtó, a parlamenti szószék, a kérvényezés szabadságával, a francia katolikusok néhány év alatt örökre lerázhatják oly törvények igáját, melyek elnyomják a lelkiismeret, a család, a társadalom jogait.

Montalembert röpirata riadóként hatott abban a Franciaországban, mely a nagy forradalom s a császárság alatt hozzászokott az államot a lelkek teljhatalmu urának, kizárólagos idomítójának tekinteni.

Az állam erős akarata, hogy összes polgáraiban közös tipust létrehozzon, úgy gondolták, így érvelt 1844-iki július 13-iki előadói jelentésében Thiers is, minden országban a hazafisághoz arányosan fokozódik s az ókori köz-társaságoktól kezdve a francia conventig, a hazafias lelkesedés legmagasabb lángolása idejében követelt az állam polgárainak lelke fölött korlátlan hatalmat.¹

Magyar szemmel tekintve, Montalembert ellenkező szellemű követelése semmi egyéb, mint amire nálunk a protestánsok a katolikus egyházzal s a vele szorosán egybekapcsolt állammal szemben igényt tartottak s az 1790: XXVI. törvénycikk újabb garanciái által erősítve, végleg meg is nyertek.

Franciaországban 1844-ben ez az igény a Montalembert tüzelte katolikusok részéről egyenesen az állam ellen fordult, mely vallásilag közömbös vagy épen vallás-ellenes szellemű középiskoláiban a vallásos katolikusok lelki szükségleteit nemcsak ki nem elégítette, sőt az állami

¹ Lecanuet, id. m. II. köt. 214. l.

középiskolákon kívül más iskolákat állítani nem lehetvén, őket vallásukban mélyen sértette.

Amíg a keresztény vallások között bizonyos alapelvek egyenlősége az ellentéteket enyhíti s a közös oktatást bizonyos engedékenység mellett végkép ki sem zárja, addig a vallásellenes világnézletre fektetett s a vallásos elvű oktatás között áthidalhatlan ür tátong. Amint azonban a különböző keresztény vallások közti ellentétek kiegyenlítésének is legegyszerűbb eszköze a felekezeteknek adott jog külön iskolák felállítására, a vallásellenes, vagy vallásilag közömbös állam s a vallásukhoz ragaszkodó felekezetek közti küzdelem megszüntetésének még inkább az egyetlen igazságos módja az oktatás szabadságának, az iskolaállítási jogának elismerése a különböző egyházak részére.

Montalembert mellett szólt az alkotmány charta adta ígéret a tanítás szabadsága tekintetében, mellette a lelkiismeretszabadságnak ünnepélyesen kijelentett joga, a szülők nevelési kötelességéből származó jog a nevelés irányának megállapítására.

Ellene a kor szelleme, ellene a napoleoni konkordatum, mely a katolikus egyház jogkörét szorosán körülírta, azt a világi oktatásra ki nem terjesztette, a szerzetesrendek tekintetében megszorította.

A korszellem, amint a napisajtóban, a szépirodalomban, a tudományban nyilatkozik, vallásellenes, szabadgondolkodó, vallásilag legjobb esetben indifferens, nem érti meg Montalembert-t. Nemcsak nem rokonszenvez vele, sőt Michelet, Quinet, a tudomány akkori vezető szellemei a legmagasabb főiskola, a Collège de France tanszékéről támadják különösen a szerzetesrendek, a jezsuiták melletti állásfoglalása miatt. A jezsuitákról szólva, kiáltja

Quinet a katedráról: «Egy dinasztíát fosztottunk meg a tróntól, hogy titeket elkergethessünk s ha kell még hatot üzünk el, hogy tőletek szabaduljunk.»¹

Ellene támad Cousin, a Hegel-felé hajló eklektikus bölcseész, az «*Université*» koronázatlan királya, ellene Broglie herceg, aki nem osztja előbbinek elméletét, hogy az oktatás joga az államot szuverénitásánál fogva oly kizárólag illetné, mint a jogszolgáltatás, aki szintén követeli az állami mellett a szabadoktatást, de törvényes korlátozással, mint az eddigi kormányjavaslatok tervezték.

Ellene van hasonló értelemben a nagy kulturtörténész, a hívő protestáns Guizot, bár a szerzetesek elleni idegenkedést nem osztja s a szabad oktatást szélesebb alapon óhajtaná, de e részben a javaslat nyújtotta engedményt az állammonopoliumából már haladásnak tartja.

Ellene szól Rossi, a nagynevű közjogász, IX. Pius 48-iki minisztere, természetesen még inkább a gallikán egyházjog híve, Dupin, ki a püspököket egyszerűen államhivatalnokoknak tekinti.

1844. február 2-án Villemain a püspököknek tartózkodó állásukból való kilépése s Montalembert melletti állásfoglalása által indítva, újabb törvényjavaslatot terjeszt elő a középoktatás szabadságáról és pedig a pair-ek kamrájában, mely előbbi javaslatához hasonló korlátozásokat tartalmaz. Ez a felelet Montalembert röpiratára.

Villemain törvényjavaslatának tárgyalása a pair-ek kamrájában 1844. április 22-től, május 24-ig avatja Montalembert-t Franciaország nagy szónokává, a katolikusok vezérévé, amint mondták a franciák Oconelljévé. A 26

¹ Lecanuet, id. m. 176. l.

ülés alatt, melyeket a kamra a javaslatnak szentel. Montalembert lankadatlan hévvel, nagy készültséggel, tiszteletet parancsoló bátorsággal száll az egyház népszerűtlen ügyeinek védelmére s ha ez első csatát el is veszti a kamrában, hadjáratát folytatja az országban.

«Mi a keresztések fiai vagyunk, nem futunk meg Voltaire fiai előtt», ez a csatakiáltása.

Montalembert, kinek ősei 1249-ben tényleg szent Lajost kísérik a keresztés háborúba s küzdenek Damiette ostrománál,¹ joggal indulhat e jelszóval a további harcba, mely az 1850-iki győzelemmel végződik.

A Montalembert Szent Erzsébetének s Eötvös Karthauzijának megjelenése óta lefolyt idő alatt, melyet imént vázoltunk, Eötvös lelkét más eszmények töltötték el, erejét más céloknak szentelte, mint amelyek ugyanez idő alatt Montalembert-t vezették.

A középkorias társadalmi szerkezet átalakítása, amin Franciaország 1789-től, 1800-ig átesett, foglalta le elsőben a lelkeket Magyarországon, közöttük Eötvöst is.

A nemzetségi birtokrendszer, vagyszokott nevén az ősi-ség megszüntetésével, az egyéni szabad tulajdon intézményének, mint az új társadalom egyik alaposzlopának, az egyenlő személyes szabadság védelmét biztosító büntető törvénynek, mint a társadalom másik alaposzlopának lerakása képezte ez átalakítás legelső, legsürgősebb problémáját, melymögött a munkának, különösen a magasabb rendűnek, az iparinak, a szelleminek rendezése háttérbe szorult.

A másik probléma az állami alkotmányra vonatkozott.

A magyar alkotmány a megszüntetendőnek elismert középkorias társadalmi szerkezeten nyugodott. Ettől füg-

¹ Lecanuet, id. m. I. köt. 3. l.

getlen, becses, az állami élet örök követelményeivel kapcsolatos törzsét, gyökereit megőrizni s az alakítandó, új társadalmi szerkezetbe átültetni, részére az irányt, az alakot megrajzolni, melyben az új talajon a nemzet országló-életének hordozója, akaratának, akciójának a réginél erősebb megtestesítője, céljának teljesebb megvalósítója legyen, ebben állott a másik probléma.

Mind a két probléma mögött pedig a magyarság lét vagy nemlét kérdése rejtőzött. Érdemes-e a nemzeti létre, van-e ahhoz gazdasági, értelmi, erkölcsi ereje?

Az igaznak, a szépnek, a jónak, a hasznosnak kilenc századon át támadt magyaros képzelete: a magyar génusz, mely az elhanyagolt nyelvnek, költészet- és művészetnek, az idegen nyelvű tudománynak, az elmaradt mezei és ipari gazdálkodásnak nyomorúságát nemcsak érezte, de a nyomorúság nyilvánvalóságát részben föl is ismerte, volt az a végső forrás, az a hajtó erő, az a sejtelemszerű cél, mely e társadalmi és alkotmányi reformtörekvéseket keltette, azokat mint fölöttük uralkodó fensőbb hatalom egyesítette, s amely a magyarságnak önlénye fenntartását, erősítését, hatalmassá tételét sugallta.

E forrás teljesebb megnyitása, a hajtóerő fokozása, a gazdasági és szellemi élet emelése, a hozzájuk szükséges alkotmányi és társadalmi szerkezet, egyaránt lekötötte Eötvös közismert tevékenységét.

A hajtóerő, a forrás, a sejtelemszerű cél földalatti, mély aknáiban mint költő, a társadalmi és alkotmányi szerkezet nyitott, földfölötti mezőin mint politikus fáradozott.

Mi más volt helyzete mint Montalemberté, a világoralom polcáról ugyan lehanyatlott, de a gazdasági és szellemi téren vezetőnek, a nemzetek hatalmi koncertjében

irányadónak megmaradt, az új idők elvei szerint rendezett társadalmi és alkotmányi szerkezetű Franciaországban?

A helyzeteknek e lényeges különbsége mellett sem hiányzott teljesen az iránybeli közösség Montalembert és Eötvös között egy ponton.

Magyarország átalakításának nagy munkája közben fontos epizódokként megjelennek az állam és egyház viszonyának, a lelkiismeret szabadságának Montalembert-t megragadó problémái is.

A részben államvallási, részben vallási paritásos rendszer, mely ekkor nálunk fennáll, ez ügyeket egészen más módon hozzák természetesen felszínre, mint ahogy a gallikán egyház joga szerint élő Franciaországot foglalkoztatták. E rendszerek alapelveinek érintése nélkül a fennálló jog megóvásának, továbbá az interconfessionalis béke és viszonzosság érvényre juttatásának szüksége az irányadó szempont nálunk.

S mindamelllett a végső elvek tekintetében meglepő a találkozás Montalembert és Eötvös között.

Egészen a katolikus álláspontról mondja Eötvös 1840. február 26-án a főrendeknél, «oly író, ki azt állította volna, hogy a gyermekek jó nevelésére az volna szükséges, hogy a gyermekek két vallásban neveltessenek, se a XVIII. században nem volt, se a jelen században hihetőleg nem lesz.» Továbbá: «Megvallom, hogy a vegyes házasságokat minden veszély nélkülieknek a gyermekek vallásosságára nem tartom.»

Még közelebb áll Montalemberthez ugyanekkor az a kijelentése, hogy «a törvényhozás nem pártolhat semmit, mi a vallásos indifferentizmust elősegíthetné.» «Én soha semmit az indifferentizmus elvéből pártolni vagy elfogadni nem fogok.» «Mindaz, ami e korban nagy, mi a jelenben

boldogító s a jövőben csodálatni fog, nem az indifferen-tizmus következése.»

Egészen Montalemberti a lendületében és példáiban ekkori felszólalásának perorációja : «Ha korunkban a ka-tholikusok Irlandban emancipáltattak, ha a szabadságért milliók véreztek, ha az angol gyarmatokban a rabszolgák láncai levétettek : ez nem az indifferen-tizmus köv-etkezése vala ; hanem dicső követése azon hitnek, azon vallásnak, mely az emberszeretetet tűzte ki haladásunk alapjául.»

Ami Eötvösnek egyezését Montalembert-el a vallás és egyház ügyeiben még inkább figyelemreméltóvá teszi s egyben Eötvös messzelátását is fényes világitásba helyezi, az a közjogi helyzeteknek nagy különbsége nálunk és Franciaországban.

Eötvös a mi államvallásos és részben paritásos rendszerünk keretében védi a vallás és egyház szabadságát s jelöli meg 1840 március 6-án a főrendiházban az alsó táblával szemben a helyes kivezető utat abból a bonyodalomból, mely Lajcsák nagyváradi püspöknek pásztorlevele nyomán támadt. Montalembert az atheista, az indifferens francia politikát ostromolva, követeli az 1830-iki chartabeli ígéret beváltását, az egyház szabadságát lenyügöző konkordátum végrehajtásának az egyház szabadságával egyezőbb szellemét.

A harctér oly különböző, de stratégiájuk és taktikájukban is különböző két férfi célja ugyanegy. Láttuk ezt a kölni érsek esetében, melynek hullámai ide is, oda is elértek.

A kölni érsek, Droste-Vischeringnek a középeurópai világot fölrázó összeütközése III. Frigyes Vilmos porosz király kormányával s a mindeni várba záratása, mert

az egyházi áldást a reverzális nélküli vegyes házasságoktól megtagadta s a lelkészeknek csakis passzív jelenlétét engedte meg a házasságkötésnél Montalembert-t erősen fölháborítja. XVI. Gergely pápának 1837. december 10-iki konzisztórium-i beszéde két megnyilatkozásra is készíti a karhatalomnak e durva alkalmazása ellen, s az érsek állhatatosságát, rettenthetetlenségét «mint a szellemnek az anyag, mint a jognak az erőszak, mint a végtelennek a véges fölötti elévülhetetlen diadalát» szónoki hevének teljével magasztalja.¹

Ez az ügy, mely a német publicisztikának hatalmas polemikusát, Görres-t 1837-ben megszólaltatta, aki «Athanasius»-ában a katolikus egyház védelmét a porosz abszolút monarchia elleni merész támadással oly ügyesen párosította, nálunk is napirendre került Lajcsák püspök pástorlevelének alakjában.

Eötvös szempontja, melyből az ügyet tekinti, azonos a Montalembert-ével és Görresével, ha ennek kifejtése nem is ragadja Montalembert vallásos áhitatáig, mellyel a hitét védő érseket körülveszi, vagy Görres gúnyjáig, szenvedélyességéig, mellyel a porosz bureaucrátiát ostromolja.

Eötvös a lelkiismeret szabadságát alapul vevő államférfiú higgadt elméjével tekinti az izgalmat, mely Lajcsák püspöknek a kölni érsekéhez hasonló pástorlevele nyomán támadt s mond ellent az alsó tábla kívánságának, hogy őfelsége semmisítse meg Lajcsák püspök egyházi rendeleteit.

A rendkívüli izgalom, mely Európát a vallásos tárgyak iránt eltölti, kétszeres elővigyázatot parancsol.

¹ Montalembert, Oeuvres IV. köt. 251—271. l.

Kiindulópontja, «hogy minden elnyomás, a lelkiismeretnek minden erőszakolása, bárki fölött üzetik, végre megtermi káros gyümölcseit; hogy mint mindenütt, a vallásban a nyugalomnak egy biztos talpköve a szabadság.»

Lajcsák püspök, így okoskodik, a törvény betűjének eleget tett, a törvény az egyházi áldást vegyes házasságoknál nem követeli, ha tehát azt megtagadja, törvénytörtőnek nem mondhatni.

De mivel e ténye rendkívüli izgalmat szült, azt el kell oszlatni.

Két módja van ennek. «Az első, ha a klérus az egyházi szertartásokra törvényesen köteleztetik; ha e szertartások törvényesen meghatározatnak, a végrehajtó hatalomnak meghagyatván, hogy az egyházi rendet, ha másképp nem lehetne, világi hatalmával is megtartásukra kényszerítse. A második: ha a vegyes házasságok mindazon esetekben, melyekben a klérus elveivel ellenkezésben állanak, befolyása alól kivéttnek.»

Az első utat nem választhatni, mert a világi hatalom egyházi dolgokra, a szentségek egyházi ceremóniájára ki nem terjeszkedhetik.

«A mult és a jelen, IV. Henrik német császár s némely északi kormányok napjainkban egyformán bizonyítják azon állítást, hogy az egyház nem tűr kényszerítést határai között. Vagy azon országban, mely az abszolutizmus élő panegyricusának tartatott, . . . mit látunk? Ott a kormányt rendeleteinek végrehajtásában nem gátolja semmi; a nemzetnek alkotmánya nincs, a polgároknak nagyobb-része reformált s mindazon szigorú rendeleteknek, melyek ugyane tárgyban adattak, mindazon üldözéseknek, melyekkel az egyház férfiai sértettek, mi vala következése?»

A legszörnyűbb ingerültség, a legnagyobb vallásos fölgerjedés, mely Németországban a reformáció óta még létezett. Hogy egy abszolút kormány ministerei javallák e tetteket, nincs mit csodálnunk . . . De mi kövessük e példát? mi, kik a vallások szabadságáért vívtunk, kik a világi hatalomnak a vallásra jogokat adni nem akartunk, kik nem akartuk, hogy lelkiismeretünk fölött dicasteriumok uralkodjanak, mi adnánk a kormánynak ily szörnyű hatalmat törvényünk által.»

Éleslátással megjelölve és ajánlva másik utat, büszkén kiált föl: «így lesz, hogy e hon, melyre a művelt Poroszország annyi szánakozással tekint, e nemzet, melyet annyian igazságtalanul vádolnak . . . legalább egyben példája leendő a világnak: hogy minden vallásnak fenntartja jogait s nem sérti senkinek szabadságát.»

Hasonló szellemben s Montalembert elveivel egyezően szól 1843 szeptember 25-én a főrendi táblán a törekvésekről, melyek a papságot a vegyes házasságok megáldására karhatalommal is kényszeríteni kívánták.

Ha a magyar katolikus egyház hibázott, midőn «50 évig a vegyes házasságokat az anyaszentegyház elveivel ellenkezőleg megáldotta, mondja a beszédében, akkor fölfogásom szerint a kath. klérusnak nemcsak szabad, hanem kötelessége volt visszatérni azon ösvényhez, melyet jónak tartott; de kötelessége volt visszatérni nem rögtön, — Eötvös itt Lajcsákra célzott, — hanem miután előbb figyelmessé tette a törvényhozást, hogy a vegyes házasságok összedadásában ezentul más szertartásokhoz tartandja magát.»

A papoknak kényszerítése oly dolgokra, minő az áldás, nem lehet a kormányzás eszköze, mert «vallásos szabadság független egyház nélkül nem lehet, független egy-

ház nem lehet ott, hol az egyház és világi hatalom közti határvonal tökéletesen kijelölve nincs.»

Az állami, a világi hatalom terén egyaránt liberális elveket valló Montalembert és Eötvös egyezése annál természetesebb, mert mindkettőjük az emberi élet végső kérdéseinek megoldását a keresztény hitben találják, abban a hitben, mely Eötvösnek 1840 február 26-iki beszéde szerint «az emberszeretetet tűzte ki haladásunk alapjául.»

V.

Eötvös pályája 1844-től «A XIX. század uralkodó eszméi»-nek megjelenéséig 1853-ban.

A hazájukban nagy mozgalmat megindító két férfi, különböző tereken ugyan, de egyaránt sikertelen harcot folytat egy időre. S mikor Eötvös 1848-ban, Montalembert 1850-ben megérik céljuk megvalósulását, örömlük csakhamar keserű csalódás kíséri.

Montalembert a vallási és oktatási szabadságért, Eötvös a törvényhozás és kormányzás centralizációjáért folytatott küzdelmében szenvedett időleges kudarcot. Bármi nagyok előbbinek szónoki sikerei, védelmezett ügye elbukik, Eötvösnek nagyjelentőségű megnyilatkozásai a főrendiházban minden hatás nélkül maradnak, a «Pesti Hírlap»-ban a képviseleti törvényhozás és központosított kormányzati rendszerért folytatott küzdelmét kigúnyolják, tudákosnak, doctrinaire-nek, gyakorlatiatlannak, magát és a küzdelemben vele osztozó hat barátját Magyarország hét bölcsének csúfolják.

Eötvös és Montalembert barátságának pszichológiája kívánja e küzdelemnek rövid áttekintését.

Mehet-e valamire oly nép, melynek 52 országgyűlése van ?

Ez a kérdés vetődik föl Eötvös és barátai előtt, ez tartja fogva lelküket. Magyarországnak nincs egységes akarata, minden attól függ benne, minő utasítást ad az 52 megyei közgyűlés a küldötteinek. De még nehezebben bír cselekedni, nincs központi, erős kormánya, az 52 megyei kormány ellenállása minden egységes akciót megakaszthat.

S ez az 52, köztük nem egy zavargó, féktelen, «Nem adózunk!» jelszavú megye 1840 után az országot valóságos anarchiába látszott dönteni. Reájuk akár a nemzeti élet rendes menetét, akár reformját szerintük bízni nyugodtan nem lehet.

Ezért követelnek a megyéktől független országgyűlést, ezért kívánják az országnak s nem a megyéknek, vagyis a nemesi rendnek képviselőjét, ezért az országos kormányt a megyéké helyett, ezért az országos kormány felelőségét, melyet a megyékkel szemben elképzelni nem lehet.

A nemzetet hitük szerint csak ilyen alkotmánya emelheti ki a nemesi kiváltságok, a rendi békók nyúgeiből.

A tudákosok, a doctinaire-k terveikkel még elszigeleteltebben állanak, mint Montalembert a tanítási szabadságért vívott küzdelmével. Széchenyi, Deák, Kossuth ugyanis a doctinairek terveiben a konzervatívok céljainak előmozdítását látják, akik a megyék, mint mondták, «a forradalom tűzhelyeinek» megfékezését irták zászlójukra. Különben Magyarország oly gyökeres átalakítására, aminőt a doctinaire-k kívánnak, a reformerek, noha bizonyos fokig szintén óhajtanák, gondolni sem mernek, a konzervatívok pedig attól egyenesen irtóznak.

A reformerek pártütésnek, az ellenzék megbontásának tekintik Eötvös és társai agitációját. Wesselényi a követ-visszahívás és utasítás jogát a szabadság elidegeníthetlen kellékének tartotta. Kossuth késznek nyilatkozott örök számkivetésbe menni, ha a municipalis rendszert megrendítenék.

Minek oly hévvel lelkesedni «Magyarország csak távol jövőjének körrajzáért», irta Eötvösnek Pulszky¹ midőn megköszönte, hogy a «Falu jegyzőjét» neki ajánlotta. Szerinte nem lehet egyelőre a követi utasításokat eltörölni, mert a képviselőkben nem lehet megbizni s e véleményét ugyanazzal okolja meg, mint Kölchsey. Ellent fognak-e állni tudni a csábításoknak, melyek a német befolyás alatt álló kormány s a német szellemű főrendek részéről környékeznek? Aziránt kell biztosítékot keresni, hogy a kormány soha nemzetellenes kezekbe ne juthasson. Amíg ez megtalálva nincs Eötvös tervei gyakorlatiatlanok.

Az elgyöngült magyarság közvéleménye az alkotmányos szabadságnak önerejében rejlő biztosítéka helyett magánjogias felfogással külső biztosítékokat, kezességeket, zálogtárgyakat keresett, elfeledve Tacitus mondását: *Quis custodiet custodes?*

A reformereknek ellenvetései legjobban mutatják, mily messze álltak egymástól Eötvösök és a többi szabad-elvek, kik folyton hajtogatták, hogy a doctinaire-k centralista javaslatait máshonnan rég ismerik, hogy ezeket oly kevésbé ők fedezték fel, mondta Széchenyi, mint «akár a magellani szorost, vagy Pestet, a porost.»

«A Falu jegyzője», a «Reform» megjelenése idejében, 1846-ban Eötvöst, mint álmodozó költőt kezelik, Széchenyi

¹ Életem és korom. I. köt. 242—246. I.

Pestmegye 1845-i tavaszi közgyűlésén korai, «ántott csibének» minősítette Eötvös képvisleti és kormányzati centralizációt javasló tervezetét.¹

Eötvösnek fentjáró, jövőbelátó, egyben erősen racionalista, kritikus lelkét mélyen lehangolja ez általános áramlat. Teljesen elkedvetlenedve vonul vissza 1846-ban a Pesti Hirlaptól² s abba hagyja a szívéhez annyira hozzánőtt «*Reform*» közrebocsátása után a magyar szabadság újkori szervezetének megrajzolását és ajálgatását. 1842-ben alapított, forrón szeretett családjá s a költészet nyujtanak neki enyhülést e közéleti csalódások közben. Sokszor, Montalembert előtt is ismételt mondása, vajha politikával sohse kellett volna foglalkoznia, soha nem szűnő vágya a benső családi és elmélkedő élet csendje után, — amit Montalembert nem birt megérteni, kit az bántott éppen, hogy a császárság 1852 után végleg leszorította a nyilvános élet küzdteréről, — úgy hisszük az ellenzék ekkoriban tanusított elutasító, gúnyoló magatartásának s nemcsak a 48-as évek csalódásainak köszöni eredetét.

Igy tér vissza a költészethez s amit «*A falu jegyzőjé*»-ben az emberi egyenjogúság, a képvisleti törvényhozás és kormányfelelősség szükségessége mellett az egyéni életnek akkori küzdelmei és szenvedéseiből levont tanulságokkal oly megindítóan megrajzolt, 1846 után mindezt kiegészíti legtökéletesebb regényében «*Magyarország 1514-ben*», Dózsa György idejének az akkor élők egyéni életébe, sorsába mélyen benyuló hatások mesteri rajzával.

Eötvösnek költői alkotásait sugalt iránya, művészi önkorlátozással láthatatlanná téve, de színrehozott tényei-

¹ L. Ferenczi Z. báró Eötvös J. 116. l. — Pesti Hirlap, 1845 márt. 16. 176. Jegyzet. Y. L. Ferenczi Z. szíves közlése.

² L. Kemény Zs. A forradalom után. 90. l.

vel oly ékesszólóan beszélve, rejtőzött ebben az 1848 január 2-án megjelent műben.

Hatását a lelkekre elvette az akkori s a legközelebbi napok politikai izgalma, melyek alatt a tudákos, gyakorlatiatlan Eötvösnek eddig a jövő zenéjeként méltatott tervei kerültek az országgyűlés napirendjére s váltak a 48-iki nagy nemzeti küzdelem célpontjává.

Amit utóbb a 67-es kiegyezésről mondott: «A szindarabot én írtam, mások játszák,» állott a 48-iki események szülte törvényekre is.

Mert Eötvös nem volt jelen az 1847/8-iki országgyűlésen. Megyét nem talált, mely követnek küldte volna s keserűségében, melyet publicisztikai fáradozásának megítélése miatt érzett, főrendi jogát nem vette igénybe.

Csak Kossuthnak a francia februári forradalom hatása alatt mondott március 3-iki beszéde szólította ki visszavonultságából, s vitte Pozsonyba, hol Széchenyihez csatlakozik, ennek királyi biztosságától reméli az aggasztó bonyodalom megoldását. A bécsi forradalom hatása alatt, ennek lehetetlenségét belátva, Széchenyivel együtt kénytelen-kelletlen Kossuth mellé áll, aki rögtönözve követeli és valósítja meg a központosított, felelős kormányt, melyről 1847 június 5-én, az ellenzéki nyilatkozat szerkesztésekor azt vallotta, «hogy az csak egy theoretikus nézet, mely mostanság úgysem jó alkalmazásba» s melyet csakis az okból kell fölvenni a programba, mert «Eötvös vesszőparipája.»¹

Eötvös érzékeny, nemes lelke, eszméi ilyen rögtönzött megvalósulásának alig örvendhetett. Hogy az ellenzékben szakadást ne okozzon, miattok lépett vissza 1846-

¹ L. Kemény Zs. A forradalom után. 92. l.

ban a publicisztika teréről. Éretleneknek, a honi alkotmány elveivel ellenkezőknek kiáltották ki azokat. Mennyiben volt e gáncs jogosult Eötvös ellen s azok ellen, akik 2—3 év múlva gáncsolásuk ellenére értük a márciusi váltságot fölidézték s a nemzet alkotmányának új alapjává tették, történelmünk nagy kérdése, mely független Eötvös-márciusi lelkiállapotának külön ügyétől.

Eötvös csalódása, az ami különösen aggaszthatta, abban leli magyarázatát, hogy Kossuth lett eszméinek megvalósítója. Megtörtént, «hogy a centralisták helyett, természetes ellenségük, a decentralizáció legnagyobb mestere, Kossuth szabályozta a magyar kormányzat központosítását; Kossuth, a megyék bajnoka, verte le a megyei rendszert.»¹

Eötvös csatlakozása Széchenyihez² március 7-én nyilván ez aggodalomból származott. Se eszméi váratlanul gyors győzelmének örömét, se megvalósulásuk teljes biztoságának hitét nem élvezhette, midőn e megvalósítás azok ellenzőjének, Kossuthnak kezébe jutott, akinek taktikáját most már ő is, mint Széchenyi, aggódva nézte. Ami a Széchenyihez való csatlakozásban még csak sejtelem volt, szeptemberben világos tudattá vált, csalódása teljes lett. Amit ő reform útján hitt csak megvalósíthatónak, a fegyverek mérkőzésének mezejére került, ahol neki helye nincs.

A jognak, a történetinek nem kevésbbé, mint a természetinek, műveiben annyiszor fölhangzó, mondhatni vallásos tisztelete Eötvösre a nemzetek életében minden megoldást, mely a jog, a törvény útján kívül esik, lehetlenné tett. A király és a nemzet között a fegyveres mérkő-

¹ Kemény Zs. A forradalom után 83. l.

² Ferenczi Zoltán, báró Eötvös J. 161. l.

zés bekövetkeztén, Eötvös az önkéntes számkivetésben találta magára nézve az egyedüli megoldást. Kiürítette a legkeserűbb pohárt, melyet a hazáját bálványozó embernek a sors keze nyujthat.

A «*Szózat*», a «*Himnusz*» mellett, mint Kozma Andor költői szívből fogalmazott megindító megemlékezésében oly igazán mondja,¹ a magyar nemzet legnagyobb ünnepi énekének, a «*Búcsu*»-nak költője, Eötvös a végzetes összeütközés percében, széttépi térileg a köteléket, mely népéhez fűzte.

Lehet-e ennél a nemesen, magasztosan kezdett pályának szívet marcangolóbb, keservesebb irányváltozása. Akinek «Virág mit ér, mit ér a bérc nekem, Hazát kíván, hazáért ver szívem», elbujdosik, mert, mint Csengerynek mondta, «bármi nagy célt lásson maga előtt, az egyesek szenvedéseiről megfeledkezni nem tud s meggyőződése szerint az anyagi erő, melyre minden forradalom támaszkodik, nem azon út, melyen az emberi nem előre haladhat.»

Lelki világának ezt az erős szubjektivizmus szülte hangulatát, történetbölcseletének ezt a tételét, mely a 48-iki bujdosásában vezette, pár év múlva, a «*XIX. század uralkodó eszméi*»-nek második lapján már maga hibásnak látja. «Az emberiségnek — mondja itt — épúgy mint a természetnek, viharokra van szüksége s hogy ép olyan eszelősség, módnélkül panaszkodni a hátramaradt pusztítások, mint nyári vihar után a letört ágak és megtépett virágok felett.»

A 48-iki események közepében élő Eötvös hangulata azonban itt a döntő a csapás nagyságának megítélésére, mely Eötvöst a nemzet alkotmányáérti harcának szeptem-

¹ Kozma Andor, báró Eötvös József, a költő emlékezete. 16. l. Felolvasta a M. T. Akadémia 1913 április 21-iki nagygyűlésén.

beri fordulta által érte, nem a későbbi, az eseményektől távol álló gondolkozóé és ítélőé, «aki a történetet ismeri». Bujdosása a kétségbeesés lépése volt s életfolyásának ez a fontos pontja kapcsolja újból Montalemberthez.

Nem egyedül a magyar hazafi, az ember is szenvedett az 1848-iki események hatása alatt.

Az egyének élete a maga benső gyötrelmeivel és külső nyomorúságával, melyeket a háború támaszt, helyezkedett lelki szemei elé a pusztulás mellett, melytől a nemzeti létet féltette. A «*Karlsruhi*»-ban már megszólaló ítéletek a nemzetek életének egyetemes törvényeiről, a meggyőződés, hogy minden forradalom romjain zsarnokot látunk emelkedni, figyelmét a forradalmak anyaföldje, Franciaország felé fordíták s Montalembert iránti érdeklődését fölkelthették, akinek pályáját Eötvöséhez hasonló, a 48-i februári forradalom okozta hajótörés 1851-ben szakította meg.

Eötvös és Montalembert életutainak meglepő találkozása abban is nyilatkozik, hogy mindenikökre nézve életüknek — Eötvösre nézve ugyan kevesbbé messzeható, — katasztrófája az 1848-i forradalmi idők következtében, azon a területen kívül áll elő, melyen oly egyértelműleg haladtak, az oktatási és egyházpolitikai területen.

Montalembert ezen eléri céljának fő pontját, Eötvös ellenben nem jut hozzá, hogy 48-i minisztersége alatt itten valami döntő hatást kifejtсен. Az 1848-i, különben is legfontosabb 1—4. §-aiban elvi kijelentéseket s nem pozitív szabályozásokat tartalmazó XX. t.-c.-et a bevett vallások egyenlősége és viszonyosságáról, költségeiknek az állami kincstárból leendő fedezéséről 1848 március 31-én Eötvös távollétében kezdték tárgyalni s távollétében fo-

gadták el. A júliusi pesti országgyűlésen előterjesztett népoktatási javaslata augusztusban, midőn minden érdek a hadügyminiszternek 200.000 ujoncot kérő javaslata körül csoportosult, nem nyerhetett nyugodt, jelentőségének megfelelő tárgyalást. Ülés tölteléknek tekintették addig, amíg a hadügyminiszter az ujoncjavaslat tárgyalásánál jelen nem lehet s Eötvös magatartása is lanyha, nyilatkozatai szintelenek, sőt részben homályosak a közös iskola tekintetében. Az ő katasztrófáját is, mint Montalembert-ét 1851-ben az általános politika okozza.

VI.

Montalembert életpályája 1844 után s abban a lengyelek, a svájciak és a jezsuiták ügye.

Montalembert 1844 után ér politikai pályájának magaslatáig.

Eötvös életének első részében a költő, az író, Montalembert-ében a politikus, a szónok lép a közélé. «Magyarországi szent Erzsébetének» fénye elhalványul publicisztikai, szónoki, politikai szereplésének erős tüze mellett. Eötvös viszont nemcsak jobban hat «Karthauzija», «Falu jegyzője», költeményei, mint országgyűlési, «Pesti Hirlap»-beli tevékenysége, «Reform»-ja által, de sőt amíg az előbbieket által nemzetét magával ragadja, politikai akciójával nem talál megértésre.

Montalembert-t 1844 után szeretett lengyelei szólaltatják meg elsőben is. 1846-ban Krakó köztársaságában, a lengyel állam egyetlen fennmaradt kis töredékében, de Galiciában is kitört a forradalom, melyet a lengyel nép hivatott vezéreinek tudta nélkül, néhány fiatal barátjá-

val Mieroslavski Pozen-ben a porosz uralom ellen meggondolatlanul támasztott. A fölkelést, mivel a ruthén parasztság a lengyelek ellen fordult, még könnyebb volt elfojtani, amit az osztrák kormány hallatlan kegyetlenséggel hajtott végre.

Amiről mi itthon csak hiányos értesüléseket kaptunk¹ s annak nyomán országos mozgalom nálunk nem is támadt, mint 1830-ban az orosz elleni lengyel szabadságharc idejében, a francia szószerkekre szólítja 1846 március 19-én Montalembert-t, hogy a nemzetközi jog nevében, mely az 1815-iki bécsi kongresszuson a krakói lengyel köztársaság függetlenségét biztosította, Franciaország beavatkozását követelje s a fölkelés elfojtásának barbár módját megbélyegezze.

A miniszterelnöknek csak megvető, elítélő szavai voltak a lengyelek, ellenben helyeslés, belényugvás elnyomóik részére.

E magatartás mondatja Montalembert-el: «Nagy bűn megcsalni a szerencsétlent. Még nagyobb hizelegni a szerencsésnek, hizelegni a jogtalan, az istentelen, a véres sikernek.»

A forradalom elfojtásának rémségeit 1846 július 2-iki beszédében tárja föl, adatokat ad elő: csak a tarnowi kerületben 1450 birtokost öltek le s a gyilkosok minden legyilkolt után fejenként kapták jutalmukat, amíg az áldozatok száma oly magasra nem emelkedett, hogy a kincstárban nem volt már miből fizetni. «S voltak — mondja Montalembert — gyalázatos tollak, akik a katolikus vallás érdekeire merészelték hivatkozni, hogy az osztrák politika áldozatait sirjukban is megrágalmazzák, megbélyegezzék,

¹ Lásd Pulszky, Életem és korom. I. köt. 283. l.

üldözzék. Ez indítja meg, ez háborítja föl oly erősen őt, a katolikust.»¹

Mikor pedig Ausztria bekeblezi Krakót, 1847. január 21-én egészen a magyar gondolkozás szellemében kiált föl: «Valahányszor egy nemzetet megsemmisíteni akartak, ez a nemzet átkává lett annak a hatalomnak, mely megsemmisíteni akarta. Az elnyomott nemzet boszuálló, vérző, fájó sebként tapadt az elnyomó nemzet testéhez.»

Mintha Eötvöst, Deákot, mintha Kossuthot hallanók: «*Resurget*, mert van Isten, *resurget*, mert a lengyel nemzet föltámadására Európa szabadságának szüksége van»,² mintha a magyar szellem többi nagy kifejezői szólalnának meg e szavaiban: «Ha Lengyelország többé nem létezik... ha 20 millió szlávját beolvasztják Oroszországba, a Nyugat megrendül alapjaiban s a civilizáció sorsát oly veszély fenyegeti, minőt Attila napjai óta nem látott.»

Montalembert-t az egekig emelik, nemes heve ellenfeleit is meghatja. Viennet, a katona, a költő, a júliusi forradalom egyik vezéralakja csodálkozva, megindulva jelenti ki: «Látom, lehet az ember egyben vallásos és jó francia.» Mert Montalembert e nagy beszédében legalább azzal vigasztalódik, hogy midőn Franciaország fölháborodásában magára maradva, a többi hatalmak által cserbenhagyva, a tiltakozásnál egyebet nem tehet, ez csak azt mutatja, hogy ha valami gyalázatosságot kell Európában véghezvinni, hozzá nem fordulnak; kerülnek, a körülmények szerint boszúságot okoznak neki, arra azonban sohasem gondolnak, hogy büntárssá tegyék. Ebben van a becsülete, a dicsősége.»

¹ Lásd Lecanuet, i. m. II. köt. 349. l. Pulszky id. m. 283. l.

² Lásd Kossuth L. Irataim IV. köt. XIX. l.

Tiltakoznia azonban kell. «A nemzet, aki így tiltakozik, Istenhez és a jövőhöz föllebbez; ezzel a tényével a többi nemzetek szívébe nem csupán szavakat helyez, hanem érzést és erőt, a jog érzetét, a jog erejét. Hisz a jog is végül csak szó, de halhatatlan szó; erő, melyet semmi el nem fojt, mely a szívek mélyén él, ott elolthatatlan lángként él s ennél a lángnál fogja Isten az ő igazságosságának és boszúállásának tüzét meggyújtani.»

Alig mulnak el a lengyel nemzeti forradalom elfojtását kísérő izgalmak Franciaországban, egész Európát hozzák mozgásba a felekezeti ellentétek, a radikális politikai törekvések által támadt zavargások Svájcban s lesznek Montalembert életének fontos állomásává. Mint a 48-iki általános európai mozgalomnak szerves megindítói kötik le e kisszerűnek látszó svájci csetepaték az újkor történelmének okai iránt érdeklődő figyelmet.

A szuverén svájci kantonoknak az 1815-iki bécsi kongresszus által elismert, neutralizált szövetsége 1830 óta a legerősebb, részben belügyi, részben nemzetközi jellegű forradalmi támadások és villongások színhelye lesz.

A Svájcba menekült lengyelek, franciák, olaszok, németek a Mazzinisták ösztönzésére 1834-ben Savoyába sikertelen betörést kísérlenek meg, az itteni forradalom útján remélve, hogy egész Olaszországban fölkelésre bírják a nagyszámú elégteleneket.

Forradalmi jellegű tüntetések, támadások a kantonok alkotmányának megváltoztatása végett, a kantonok polgárai részéről gyakoriak.

Különösen fontosak e mozgalmak az egyházpolitika terén. Egynéhány svájci kantonnak (svájci) Badenben 1834-ben egybegyűlt képviselői oly határozatokat hoznak, melyek nagy izgalmat keltenek a katolikusok között.

Strauss-nak, a «Jézus élete» szerzőjének meghívása 1839-ben a zürichi egyetemre a hithű protestánsokat izgatja föl s az ebből támadt forrongás csak nehezen csillapodik le Strauss nyugdíjazásával.

Egyes kantonok alkotmányos úton ugyan, de tartalmilag igen radikális, valóságos forradalmi változtatásokat létesítenek, más kantonokban ezeket egyenesen fegyverrel erőszakolják ki.

A svájci népet, e villongások általános emberi céljai mellett, nemzetté válásának ösztöne is forrongásba hozza. S a kantonokban elhelyezkedő egyes törzsek függetlenségi vágya s az összes törzseknek egységes nemzetté tömörülni akaró törekvése közti természetes ellentét miatt e folyamat kétszeres vajudást jelent.

A kantonok függetlenségi vágya mögött polgárainak ethikai, szociális, vallási sajátossága küzd az életért, az egységes nemzetté tömörülés viszont azt a nagyobb erőt, azt az egyetemesebb sajátosságot keresi, mely a kantoni különbségek mellett is az egész svájci népet más nemzektől megkülönbözteti s egyesített ereje által a kantoni törzsek sajátosságát is biztosítani alkalmas.

A véres összeütközés a két irányzat között onnan támad, mert az egységesítő törekvés a szociális, politikai és vallási radikalizmus jegyében indul.

Aargau kantonnak 1840-iki határozata, mely az összes argaui kolostorok eltörlését tartalmazta, volt az 1847-iki szövetségi háború első megindítója. E határozatot a kanton annak az alkotmányos mozgalomnak fegyveres levereése után hozta, mely az 1841-iki alkotmánytervbe belenyugodni nem akart.

Az aargau határozat beléütközött a svájci szövetségi alkotmány 12. §-ába, amint ezt a szövetségi gyűlés is el-

ismerte s Aargaut annak megváltoztatására fölszólította. Az okozott sérelem azonban csak félig nyert évek multával, 1843-ban, orvoslást, amennyiben a fennállott női zárdák helyreállítottak, ellenben ez a férfi szervezetekre nézve nem történt meg.¹

Az elégtelen orvoslát, melyet a szövetség az aargai sérelem miatt nyújtott, hozta egybe a svájci szövetség egyik kormányzó kantonának (Vorort), Luzernnek hívására a katolikus kantonokat, amelyek 1844-ben a többi kantonokat fölszólították az aargai sérelem orvoslására s a nem katolikus, csak paritásos kantonokban a katolikusok egyenjogúságának biztosítására.

Luzern kanton 1844 október 24-én theologiai főiskolájában az oktatás ellátásával a Wallis, Schwyz és Freiburg kantonokban is megtelepedett jezsuitákat bízta meg. E rendszabály ellen zendülést támasztott a kisebbség magában Luzern kantonban, melyhez solothurni, aargai, bazeli felkelők is csatlakoztak, melyet azonban Luzern kormánya leverte. Midőn azonban utóbb is folyt az izgatás a jezsuiták ellen s folyton új felkelő csapatok képződtek, sőt Waadt kantonban a törvényes kormányt is megdönteniök sikerült, maga a szövetségi gyűlés tiltotta el ily felkelő csapatok képződését, de határozatának nem birt fogamatot szerezni.

Luzern ellen több kantonbeli felkelők, számszerint vagy 4000-en támadtak, kiket Luzern serege 1845 április 1-én teljesen visszavert.

A szövetségi jognak e flagrális megsértése² a felkelők által, s a reakövetkezett megtorlás, nem csillapította azon-

¹ Blumer, Handb. d. schweiz. Bundesstaatsr. 2. Aufl. I. Bd. 99—102 l.

² Blumer, id. h. 107. l.

ban az izgalmat, Bernben különösen annak hatása alatt erőszakos úton ment végbe a radikális alkotmányváltozás, de más kantonokban is nőtt az ellenséges indulat Luzern s a jezsuiták ellen.

A megtámadott, létében fenyegetett, a szövetségi kormány által magárahagyott Luzern ennek következtében külön szövetségre (Sonderbund) lépett 1845 decemberében hat más kantonnal jogellenes támadások visszaverésére s külön szövetségi haditanácsot alkotott a felmerülhető hadműveletek vezérlésére.

E külön szövetség elvi ellenkezését az 1815-iki szövetségi alapszerződés határozományaival könnyű kimutatni. Ennek 6. §-a ugyanis eltiltja a kantonokat egymás közt oly szövetségekre lépéstől, melyek az alapszövetségre hátrányosak lehetnének. Az adott esetben ennek ellenére is Luzern, midőn a szövetségi kormány nem részesítette a kötelességszerű védelemben az őt jogaiban megtámadó, más kantonbeli felkelők támadása ellen, ép oly joggal hivatkozhatott az önvédelem jogára, mellyel a szövetségnek köteles védelmét pótolta.

Az általános jogelv s konkrét alkalmazásának mi-kéntje semmiesetre sem volt kétségtelen. Ennek világos bizonyítéka, hogy a külön szövetség (Sonderbund) jogellenes voltát csak másfél év után, 1847 júliusában mondotta ki a svájci szövetséggyűlés s rendelte el fölосzlását. A kísérletek 1846-ban ily határozat hozatalára nem nyerték meg a szövetségi gyűlésen a többséget, mely csak lassan, az ellenkező kantonoknak fokozatosan be-következő csatlakozása által birt kialakulni. A genfi kantonban 1846-ban a Sonderbund miatt s vele kapcsolatban kitört jelentékeny forradalom tette például lehetségessé ennek csatlakozását.

Az ekként uralomra jutott genfi radikális párt által utasított követnek, valamint az 1847 májusában választott St. Galleni követnek megjelenése a szövetségi gyűlésen emelte 1847 júliusában a 22 szuverén kanton közül 12-nek, és két félnek akaratát szövetségi határozattá a többi kilenc ellen.

Midőn a gyűlési többség a Sonderbund ellen létrejött, hatalmát nemcsak ennek föloszlatására, hanem a jezsuiták kitiltására is fogantatba vette.

A Sonderbund szervezkedése elleni föllépés jogosságát lehet védelmezni, a jezsuiták kitiltása a szövetséggyűlés részéről a szövetségi szerződésnek nyilvánvaló megszegése volt. Hisz e szerződés a szövetségre át nem ruházott tárgyak tekintetében fenntartotta a kantonok teljes szuverénitását, a vallási, egyházi ügy pedig ilyen tárgy volt, ami legjobban kitűnt az alkudozásokból, melyek a szövetség és a Sonderbund között mielőtt a háború megkezdődött, folytak,¹ de még inkább az aargauai ügynek 1841-iki nyugodtabb időkbeli tárgyalásakor.

A Sonderbund ragaszkodik jogához, kitör a polgárháború, 1847 végén a szövetség győzedelmeskedik 100.000 emberével a Sonderbund 29.000 embere fölött s 1848 szeptemberében a szuverén kantonokból a szuverén svájci nemzet lép a maga szövetséges államával az európai nemzetek társaságába.

Ami Európában 1848-ban egyszerre véghezmegy; egy új társadalmi és állami rend kialakulása, az Svájcban kantononként s ezeknek köztársasági formája miatt kevesebb rázkódás mellett 1830 óta állandóan folyik. Igazi forradalomná, polgárháborúvá amiatt az ügy miatt válik, mely Montalembertnek leginkább szívében fekszik.

¹ Lásd Blumer, id. m. 115. l.

A katolikus vallás, ennek egyik nevezetes, ha nem is isteni eredetű intézménye, a szerzetesi intézmény sorsa áll kockán. Montalembert, aki a szerzetesi intézménynek utóbb történet írója, a négykötetes nagy mű, «*Les moines d'Occident*» szerzője lesz a legdrágább javakat látja veszedelemben a Sonderbund elleni harcban, a vallást és a szabadságot. Mert a katolikus kantonok elleni harcot nemcsak a hitetlenség, a felekezeti gyűlölség, hanem annak a zsarnoki, jakobinus radikalizmus kitörésének tekinti, mely ellen a világi viszonyok körében is kora ifjúsága óta lelke egész erejével küzdött.

Nem csoda ha Montalembert lelke egész keserűségét kiönti a svájci események fölött 1848 január 14-én a paire-k kamrájában, az ékesszólásnak azzal a különös nagy művészetével, mely Sainte-Beuve-nek, az élesszemű kritikusként mondása szerint egyedül Montalembert sajátja. «Montalembertnek oly tehetsége van, mely más nagy szónokoknak hiányzik, szava nem úgy hangzik, mint másnak a szava : fel tud háborodni. A jognak és az igazságtalanságnak érzetét első frissességében bírja megőrizni. Szive valóban vérzik bizonyos események láttára és sebéből beszél a lelke.»¹

A katolikus kantonok veresége Montalembert-t nem egymagában érinti. Hazájában pár év előtt szenvedett vereségének ismétlődése, Róma politikája fölött emiatt támadt keserűségének, csalódásának felujulása volt a Sonderbund sorsa.

Ha Eötvösnek oka volt 1846 után elkedvetlenedni, félreismerés miatt neheztelni, Montalembertnek nem kevésbé jutott ki az események folyamában abból, ami re-

¹ Sainte-Beuve, *Causeries de Lundi*, I. köt. 86. t. 3. kiad.

ménytelennek mutatta törekvését a vallás és szabadság szövetségének biztosítására nézve.

A tanítási szabadságért folytatott 1844-iki küzdelemben Montalembert erős csapásokat mért az állami oktatásnak vallásilag közömbös, Voltaire elveit valló, vagy éppen teljesen szabadgondolkodó férfiaira. Ezek nem maradtak adósak a felelettel. Michelet és Quinet a Collège de France tanszékeiről támadtak a katolikus vallás ellen, de különösen a jezsuiták voltak széles körök részéről támadás célpontjai. Sue Jenő «Bolygó zsidó»-ja, ez a jezsuiták ellen irányzott regény ekkor lát napvilágot. Sikkasztó szolgáljuk, kit följelentenek, mindenféle ellenük emelt viszonyvádakkal iparkodik magát rokonszenvesebbé tenni.

Montalembert egyéniségét, a szabadságról alkotott eszményét különösen jellemzi a magatartás, melyet a jezsuiták ellen támadt e mozgalomban tanusított. Petíciók érkeztek a paire-k kamrájához. Michelet és Quinet eltávolítását követelve tanszékeikről. Montalembert ellenzi a petíció kérésének teljesítését, mert «szabad országban el kell tűrni tudni ami undort, visszatetszést kelt. Követelem magamnak a jogot, hogy ily érzéseket táplálhassak mindenféle tanok és személyek ellen, anélkül, hogy existenciájukat és jogaikat sérteni akarnám. Ellenfeleink a szabadságnak ily önfékezéséhez nem birnak hozzászokni. Remélem, meg fogjuk őket erre tanítani.»¹

Lovagias állásfoglalása hasztalan, a képviselőház néhány nap mulva nagy többséggel követeli a kormánytól a jezsuiták kiutasítását, s Montalembert-nek meg kell érnie, hogy erős állásfoglalása mellettük magánál a párisi

¹ Lecanuet, id. m. II. köt. 249. l.

érseknél is hasztalan; utóbbi elejti őket s a francia kormányoknak sikerül nem a pápát, hanem Lombruschini államtitkár útján a jezsuiták generálisát reábirni, hogy a szerzetet Franciaországból elrendelje.

Montalembert-t az ügynek ily elintézése mélyen lehangolja, de nem veszi el azért bátorságát és tovább akar küzdeni egyházáért. Becket Tamás elkeseredett szavaival vigasztalja magát barátjához intézett bizalmas levelében.¹ «Nem tudom hogyan történhetik — mondta Becket Tamás — hogy Rómában mindig Barrabásnak adnak elsőséget Krisztus fölött.» De ez a mondása nem akadályozta, hogy Róma mellett a vértanúságig kitartson s hogy ugyancsak Róma kanonizálja azt, akit félúton volt, hogy eláruljon. Mint buzgó katolikus tudja, hogy az egyház kormányzása nem illeti a világiakat, «de mint egyszerű utazó Szent Péter bárkáján, beállt katonának, hogy azt a folyton támadó kalózok ellen védelmezze s azt hiszi joga van, amíg el nem tiltják, véleményt formálni a veszélyek fölött, melyek a bárkát fenyegetik.»² Ha Róma elítélné magatartását, másnap megjelenne előtte minden zavar nélkül, tiszta lelkiismerettel, önzetlen szándékokkal s az egyház iránt megingathatlan szeretettel. Nem szégyelné magát megalázásáért, akkor is magasan az intrigansok és diplomaták fölött állónak érezné magát.

Csakugyan 1845 július 16-án megjelenik a pairek kamrájának szószékén. Belső bánatát Róma politikája fölött nem mutatja, merészen, gúnyral támad ellenfelére.

«Váratlan esemény következett be, — ezek e csatájának legjellemzőbb szavai, — a katolikus hadsereg elővéde egyszerre le kellett tegye vezérének parancsára a fegyverét s

¹ Lecanuet, id. m. II. köt. 268. l.

² U. o. 263. l.

némán kellett elvonuljon az ellenség tüze alatt. Ez véghez ment, de az egész sereg, a derékhad szemben áll önökkel, az összes katolikusok nyolcvan püspökükkel, akik a közepoktatási törvény ellen a mult évben tiltakoztak. Talán kieszközlik diplomáciai úton, Rómában a kijelentést, hogy az oktatás, mely ellen az alkotmány nevében fölszólalunk, kifogástalan, hogy nem szabad ellene küzdeni. Tudom, semmi sem lehetetlen. Ha önöknek, kiket gallikánoknak hittem, sikerül ily leintést ellenünk Rómában kieszközölni, nekünk, kik magunkat ultramontánoknak hisszük, nem marad más hátra, mint fejet hajtani. Addig azonban, tudják meg, folyik a harc, nem engedünk.»¹

Montalembert e harca a jezsuiták mellett egyéniségére annál jellemzőbb, mert erős kifogásai vannak úgy nevelési rendszerük, mint politikai hajlamaik tekintetében. Növendékeikben nélkülözi a férfiúi bátorságot, politikájukban az éleslátást. Az újkor legyőzhetlen irányát, mely az abszolút monarchia helyére a nemzeti szuverenitás elvét és gyakorlatát akarja tenni, makacsul egynek veszik a forradalmi tévelygésekkel.

De az egyház szabadságát látja bennük megtámadva s védi őket teljes erővel benső barátja, Lacordaire tanácsa ellen, aki az egyház érdekét magasabbra helyezi, mint az akkor oly népszerűtlen szerzetnek igazait. Montalembert egyénisége amily fogékony elvont nagy elvek, nemes célok iránt, épp oly erősen lenézi az útjába ütköző külső tények, a napi, aktuális érdekek és hangulatok hatalmát. Elvekérti küzdelmében nem retten vissza semmi áldozattól, de megvalósításuk aprólékos részletei s a napi politika nehézségeit számba sem veszi, majdnem megvetéssel tekinti.

¹ Montalembert, Oeuvres, II. köt. 144. I.

A nagy csalódás, melyet 1845-ben a jezsuiták sorsa s akörül Róma politikája miatt érzett, ujul föl lelkében a Sonderbund háború kimenetelekor s ez új keserőségéhez, melyet benne a vallásszabadság sérelme Svájcban támaszt, a radikálisok által fenyegetett egész állami és társadalmi rend biztossága miatt való aggodalom járul.

Montalembert 1848 január 14-én nekihevülve a nagy események közeledtétől, melyeknek delejes áramát előre érzi, mondja Sainte-Beuve remek jellemrajzában,¹ «többé nem Svájcról, nem a kantonok szuverénitásáról, nem a svájci jezsuitákról beszél; beszél ugyan ezekről is, de főleg mi magunkról, a franciákról. Egy legyőzött akar szólni — így kezdte beszédét — nem a legyőzött svájciakért, hanem a legyőzött franciákhoz, akik köztünk a társadalmi rend, a józan rend, a liberális rend fennmaradását kívánják, melyet az imént döntöttek meg Svájcban, de melyet egész Európában a barbárok újabb beütése fenyeget. S beszéde valóságos, személyes, látnoki szellemidézéssé válik... A pairek kamráját, mintha megfeledezett volna egy pillanatra méltóságáról, példátlan lelkesedés ragadja el... valósággal a pairek kamrájának hattyyudala Montalembertnek e beszéde volt.»

Csakugyan Montalembert a svájci eseményekben előre látja egész Európa sorsát.

Amit Eötvös «A XIX. század uralkodó eszméi»-ben² mond, hogy Franciaországban a liberális és alkotmányos királyság bukásának valódi, egyetlen oka «*abban rejlik, hogy senki sem mert a fennálló rendnek védelmére kelni*», ez Montalembert e híres megnyilatkozásának is a tanulsága a svájci eseményekből Franciaországra nézve. «Nyil-

¹ Causeries du Lundi, 86. l. — Lecanuet, id. m. 365—373. l.

² I. köt. 10. l.

tan űzik már — közvetlenül 1848 előtt, így szól Montalembert — a Convent dicsőítését, minden büntett apológiáját. De a politikai testnek a legnagyobb betegsége is föllépett: a félelem. A becsületes emberek megijednek a gonosztevőktől s nincs erejük, merészségük a szabadság megvédelmezésére.»

Szép reményeit a vallás és szabadság váltatlan kapcsolatáról így törte le a rideg valóság Svájcban, komoly aggodalmakkal töltve el őt saját hazája, sőt egész Európára nézve, anélkül, hogy 1848 januárjában még végleg kétségbeesett volna. Politikai reményeinek horgonya, ismételt csalódásai ellenére, Rómába volt vetve.

VII.

Olaszország fölszabadulása.

A pápai székre 1846 július 14-én IX. Pius jutott, akinek első kormányzati ténye, a politikai bűncselekmények miatt elítélteknek adott amnesztia az optimista Montalembert-t a svájci ügyek aggasztó volta és a radikális iránynak saját hazájában félelmes növekedése mellett is megnyugtatta.

IX. Pius trónralépte után pár hó múlva, a párisi nuncius biztatására, memorandumot dolgozott ki, mely a francia kormány magatartását az egyház irányában oly célzattal jellemezte, hogy a pápát óvja annak ármányai ellen.

A király ugyanis kijelentette Montalembertnek: «Tudja meg, uram, én világi pápa vagyok s ki fogom vinni Piusnál, hogy a jezsuitákat Franciaországban végleg föl-ozzlassa.»

A memorandumot Montalembert barátja, Dupanloup szeptemberben nyújtotta át a pápának, aki elragadtatással nyilatkozott Montalembertről s 1846 november 1-i brevejében nyilvánosan is megköszönte odaadását a Szent-szék iránt.¹

Olaszország szabadságáért küzdő barátaival együtt IX. Piustól várta tehát Montalembert Olaszország föl-szabadulását, a lengyeleket 1846-ban megsemmisítő Ausztriának olaszországbani bünhődését, a vallás és szabadság kibékülését egész Európában.

A nemzetközi élet bonyodalmai felől családi összeköttetései, utazásai, tanulmányai által tájékozott politikust szorosabb kapcsok is fűzték Olaszországhoz. Olaszország újjászületésének megindítói, vértanúi közül azokkal, akik e megújodást a katolicizmus benső szeretetével egybakapcsolva, a fennálló államok szövetsége útján birták elgondolni, személyes barátságban állott. És 1848 előtt e mozgalomnak ha nem is egyedüli, kétségtelenül legfontosabb indítói, fenntartói a lelkükből buzgó katolikusok voltak. Az olasz nemzet ébredésének jelentékeny mértékben welf jellege volt. A pápa nélkül, katolikus alap nélkül nem birták a szétszakadt olaszok egy nemzetté válását elgondolni.²

Sőt a mozgalomnak rögtönösb akciót kívánó, összeküvések, zendülések útján dolgozó része sem állt ezzel az irányzattal teljes ellentétben. A carbonarik egyesülete, «a carbonaria vallásilag keresztény jellegű volt (ami sem a szabadkőművesség, sem az illuminátusok szövetkezete nem volt); 1820-ban «Isten, király, alkotmány» jelszavú

¹ L. Lecanuet, id. m. II. köt. 311—318. l.

² Lásd Fr. X. Kraus, Cavour 21—35. l. Óvári Lipót, Emlékezés — Cantu Caesar fölött. 6. l.

zászlók alatt kényszerítették a nápolyi királyt, Ferdinándot az abszolút kormányzat megszüntetésére; de az 1831-ben Mazzini alapította «Ifjú Olaszország»-nak némileg misztikus sectája is theisztikus alapon állott; jelmondata: «Dio e popolo», röviden foglalta egybe alapítójának vallásbölcséletét.¹

Az egész mozgalmat a hitnek, a vallásnak természetes és természetfölötti forrásai egyaránt táplálják.

Az olasz nemzeti ébredést, úgy katolikus, welf, mint köztársasági, világiasabb irányban Ausztriának szertelen nyomása 1815 után tette teljessé, általánossá. Ausztria saját tartományain, Lombard-Velencén kívül parancsolt Rómában, Nápolyban, Toscanában s a többi kisebb-nagyobb államban is.

«Ausztria idegen érdekű, idegen hatalmának szabadságitró nyomásával — írja Kossuth² — . . . felkényszerítette az olaszokra a meggyőződést, hogy hacsak ki nem űzetik Ausztria Olaszországból, ott nemcsak a nemzeti függetlenség, de mégcsak maga az uralkodók abszolútizmusát korlátozó alkotmányos kormányzat kivívása is lehetetlen.» «Az egykor II. Gyula pápa által halálos ágyán hangoztatott kiáltás «Fuori lo straniero!» (Ki az idegennel) már 1820—1821-ben az Alpesectől Szicília végcsúcsáig Olaszország imádságává lett.»

A «Ki az idegennel» imádsága némán hangzott föl az összes olaszok lelkében, de megjelent nyíltan is egyes zendülésekben, meg a bölcséleti gondolkozásnak fogalmi köntösében Romagnosinál, mint «*etnicarchia*». Az alkotmányos szabadság csak úgy keletkezhetik — ez volt Romagnosi gondolata — ha az állam nemzeti alapra áll,

¹ Kossuth, Irataim. IV. köt. 55., 257., 267. l.

² Irataim. IV. köt. 39. l.

ha mindegyik ethnos úr lehet a maga házában, ha az állami uralom egy nemzet önuralma, etnicarchiája.

Megjelent ezen kívül és pedig különös erővel a vallási igazságok követelményeként a költészet, a történelem, a vallásbölcseletben.

A nemzet kedvelt költője, a hosszas, kínos politikai fogsága által bálványává lett Pellico Silvio, csakúgy mint a soká uralkodott klasszikus irány által eltemetett olasz nemzeti sajátosság elragadó kifejezője, Manzoni költészetüket határozottan katolikus alapokra fektették. Amit Göthe lelkes ismertetésében¹ Manzoniról mond, «keresztény rajongás nélkül, római katolikus bigottság nélkül, buzgó szivtelenség nélkül», illik a többi vallásos alapon álló, vezető írókra.

Igy az olasz nép külön egyéniségének érzésétől mélyen áthatott, szilárd jellemű, eredeti gondolkozású nagy történésznél, Cantu-nál a katholicizmus még inkább előtérbe lép, ő mindannyiuk közt a legerősebb welf; nemzeti érzelmei miatt börtönből, száműzetésből bőven kijut neki.²

Tommaseo, az 1848-iki velencei forradalmi kormány kultuszminisztere, a sokoldalú író és költő, aki mélyen vallásos irányt egyesített nemzeti és alkotmányos törekvéseivel, csakúgy Montalembert olasz ismerős köréhez tartozott, mint Manzoni, Cantu és Pellico.

Utóbbi még a 30-as években hozta összeköttetésbe Montalembert-el Balbo Caesart, a később, 1848-ban piemonti miniszterelnököt.

Balbo az államférfi higgadt ítéletével jelölte meg

¹ *Auswärtige Literatur und Volkspoesie. Italienische Literatur. Classiker und Romantiker in Italien. Sämmtl. Werke.*

² L. Óvári, id. m. 6—10. l.

az utat Olaszország akkoriban elérhető újjászüléséhez nagy hatást tett 1844-iki művében *«Le speranze d'Italia»*.

Lombard-piemonti állam szövetséget tart ehhez mindenekelőtt szükségesnek, melynek gyakorlati megvalósításához a részletes tervezetet a szintén vallásos érzésű Massimo d'Azeglio dolgozta ki. A végleges, teljes egyesítéshez a pápaságot, mint főtényezőt azonban mind a kettő nélkülözhetlennek tekintik.

Montalembert iránti lelkesedésében Balbo könyv nélkül tudta ennek beszédeit s könyvét, a *«Speranza d'Italiát»* Montalembert pártfogásába ajánlta, «aki hatalmas szavával, a francia szószék magaslatáról, monarchikus és főképp katolikus fölfogásával, e minden hatalomnál erősebb hatalom forrásával, többet tehet az olaszokért, mint az ő (Balbo) gyenge szava.»¹

Az olasz renaissance katolikus, welf árnyalatának csak két nagy papi képviselőjével, az eredeti gondolkodású, nagy bölcsész, Rosminivel s a theokratikus demokratia prófétájával, Gioberti-vel nem állott Montalembert kapcsolatban.

Pedig Rosmini politikai eszméi igen nagy rokonságot mutatnak Montalembert-éivel, napvilágot azonban csak 1848-ban láttak, midőn Rosmini mint közvetítő lép föl a pápai kormány és a nép között; akkoráig azonban csak magánúton hatott az olasz világ legkiválóbb férfiainak szűkebb körére, melyhez Manzoni is tartozott.²

Rosminitől a nagy gondolkodótól, a szerzetalapítótól, — a Rosminiánusoknak Turin mellett, magas bércek oldalán, Sacra San Michele-ben is van zárdája, itt tölté

¹ Lecanuet, id. m. II. köt. 355. l.

² Fr. X. Kraus, Cavour. 29. l.

Kossuth Lajos a nyári hónapokat utolsó éveiben — külső körülmények választák el Montalembert-t.

Az olasz mozgalom másik nagy papi képviselőjétől, a Piemontból száműzött, 48-ban ott miniszterré lett Gioberti-től, kinek az olasz nemzeti mozgalomra Mazzini mellett a legnagyobb befolyása volt, nemcsak távol állott, de vele ellentétbe is került.

Gioberti Olaszország egységét s a többi nemzetek közti elsőségét hirdette 1843-ban megjelent munkájában: *«Del primato civile e morale degli Italiani.»* Eszerint Olaszország volt egykor az emberiség központja s megint azzá kell lennie; evégből ki kell lökje magából az idegen elemeket, a pápaság körül csoportosuljon, mely egyedül adhatja meg a józan szabadság garanciáját s az ekként létrejövő csoportosulásnak Piemont a hivatott védője.

Giobertinek, az olasz sziveket megbűvölő lánglelkű *Primato*-ját a vallás és szabadságnak ugyanaz a szeretete hatotta át, mely Montalembert lelkében is lángolt. De Gioberti gyűlölte s 1846-ban közzétett igazságtalan munkájában *«Il Jesuita moderno»* pellengérré állította a jezsuitákat, amit Montalembert, bár ellenük neki is nem egy kifogása volt, nem bocsátott meg neki.

Személyes baráti kapcsokkal ekként hozzáfűzve a legfőbb emberekhez, akik Olaszország újjászületését, függetlenségét és alkotmányos szabadságát a katholicizmus szellemében mozgatták, akiktől a lengyeleket Krakóban végleg elnyomó Ausztria megboszulását várták, Montalembert-t ujjongó örömmel töltötték el 1848 folyamán IX. Piusnak egész Olaszországban a legnagyobb lelkesedéssel fogadott későbbi kormányzati tényei: az abszolutisztikus irányú államtitkár, Lambruschini elbocsátása, a tartományok választottaiból alakított államtanács, a világiakból

alkotott minisztérium s egyéb reformok, melyek legmerészebb reményeinek teljesültét jelentik.

Azt hitte, hogy az Egyház a XIX. században a szabadság által fogja ellenségeit legyőzni, amint fölöttük egykor a hűbériséggel s a királyok jogarával diadalmaskodott.¹

Csalódása csakhamar annál keserűbb lett. Az egymást gyorsan követő események, az 1848 januári sziciliai, nápolyi forradalmak, a piemonti február 8-iki alkotmány, a francia monarchia vége február 24-én, a pápaság belügyi bonyodalmi a merész reform követelése miatt, kényes külügyi helyzete, mely választani kényszerítette, hogy vagy az általános olasz nemzeti mozgalomhoz s ennek lényeges részéhez, az Ausztria elleni háborúhoz csatlakozzék, vagy e régi patronusa mellett kitartson, csakhamar megsemmisítették olasz reményeit.

Oly kiváló férfiak, mint a jeles közgazdasági író, Minghetti, a bölcsészlelkű Mamiani, az olasz szellemnek e komoly kifejezői IX. Pius minisztériumában nem bírnak a zavargó népelemekkel megküzdeni, Gioberti pedig s a politikai arenára hívott bölcsész és szentéletű pap, Rosmini hasztalan kísértik meg Piuust az olasz confoederációnak megnyerni.

VIII.

Montalembert s a francia köztársaság 1848 után.

A február 24-iki francia forradalom elsöpri az Orleáns-ok dinasztiaját, vele Montalembert-nek főrendi jogait, melyeknek demokratikus köztársaságban helye nincs,

¹ L. Lecanuet, id. m. II. köt. 358. i.

Mindegyiket mélyen fájlalja, mert az alkotmányos monarchiában tud csak bízni s úgy van meggyőződve, hogy a köztársaságot 1848-ban maroknyi vakmerő ember tukmálta rá Franciaországra.

Politikai pályájának kiinduló pontja volt, hogy «a modern Európának egyetlen élő ereje a demokrácia», melyet christianizálni kell a szabad, le nem nyugózott egyház által. Félt azonban tőle mint államformától, mert meggyőződése szerint az uralomra jutott demos radikálizmusban vagy szocializmusban végződik.

Félt a svájci ügyek tárgyalásakor, 1848 január 14-én, mondott jóslatának teljesültétől azok miatt, akik a februári napok erőszakosságaiban a vezérek voltak, akik mint Ledru-Rollin, Blanc a változás nagy napján radikális és szocialista követeléseket támasztottak.

Lacordaire, a dominikánus, régi küzdelmeiben bajtársa, lelki barátja, nem bírja más gondolatokra téríteni. Kétkedik a demokrácia uralmának állandóságában s fél, hogy pusztító árja a despocia poshadt vizeiben fog elveszni.¹ Ezért nem zeng himnuszt a köztársaság felkelő napjának, . . . inkább egyedül, magára marad, de egyenesen állva, s a katolikus érdekek védelmére tartja fenn erőit, melyeknek most sokkal jobb a kilátása a győzelemre, mint a 30-iki júliusi forradalomnak vallásellenes iránya mellett. Hiszen a 48-iki felfordulásban hányan nem hivatkoznak Krisztusra, mint a demokrácia ősére s a hit vértanúit együtt magasztalják a forradalom hőseivel.² A királyi palotát kifosztó munkások ájtatosan viszik át annak kápolnája feszületét a Szent Rókus-templomba s a nemzetőrség, a polgárság az

¹ Lecanuet, id. m. II. köt. 383. l.

² U. o. 387. l.

egyházhoz fordul zászlói, szabadságfái megáldásáért. A május 4-én megnyílt alkotmányozó gyűlés elé sereglett nép, látni kívánva képviselőit, midőn ezek az előcsarnokban megjelennek, a fehér csuhájában megjelent dominikánust, Montalembert benső barátját, Lacordaire-t valóságos diadalmenetben hordozzák körül vállaikon. Az általános választó jog alapján április végén végbement választások szavazathoz juttatva az előbbi magas cenzus által abból kizárt vallásos, falusi elemeket, eddig nem látott tekintélyes kisebbséget biztosítottak Montalembert eszméinek, így 250 föltétlen szavazatot a tanításszabadság részére. A Montalembert elveivel ellenkező forradalom s az ennek nyomán megalakult köztársaság 1850 március 15-én csakugyan megszavazza a benyújtója, Falloux után elnevezett — a szerzetesekre vonatkozó fő kivétellel — lényegében máig fennálló törvényt, mely az elemi és középiskolák tartását szabaddá teszi s így abban az egyházat s külön a hívőket is részesíti.

Montalembert erős küzdelmének gyümölcse e törvény. A februári forradalom nagy tanulságai — mondja Sainte-Beuve¹ — megszabadították Montalembert-t attól az elvek magaslatán való szállongástól, mely csak a végleteket ismeri. E küzdelemben nemcsak szónoki hatalmát és áldozatképességét fejtette ki a nagy, nemes ügyek érdekében, nem törődve az élete ellen irányult fenyegetésekkel,² tulzó hiveinek lázongásával, tudott a gyakorlati lehetőség követelményeivel megalkudni.

A februári forradalom tanulságai, abban szenvedett saját hajótörése Thiers-t is az oktatási szabadság védőjévé, sőt az érte folyt harc vezérévé avatta. A jezsuiták

¹ Causeries de Lundi. I. köt. 87. l.

² Lecanuet, id. m. II. köt. 413., 432. l.

e nagy ellensége 1844-ben, most sikraszállt az ő és bármely a szerzetesrendhez tartozók tanítási jogáért, «mert tanítónak jobb szereti a harangozót, mint a matematikust. Franciaország 37.000 tanítója csupa szocialista és kommunista, valóságos *ellenpapjai* a községeknek.»¹

Montalembert másik nagy gondja, a pápaságnak a Mazzini, Saffi, Armellini triumvirátusa által kormányzott forradalmi szellemű római köztársaság elleni oltalmazása s a nápolyi királyságba, Gaëtába menekült IX. Piusnak visszahelyezése miatt hasonlóképp eloszlott.

Midőn Ausztria 1849 március 24-én Novaránál megveri az olaszokat s Róma elleni hadjárattal fenyeget, hogy a pápát visszahelyezze, az európai egyensúly erősen Franciaország rovására kezdvén elsiklani, a francia köztársaság elnöke Oudnot tábornokot 25.000 emberrel küldi a római köztársaság ellen, mely június 29-én makacs küzdelem után megadja magát s a franciák július 14-én visszaállítják a pápai kormányzatot.

Montalembert minden erejét kifejtette az elnöknel, Napoleonnál, hogy az expedícióra rábírja s a nemzetközi helyzet exigenciái által segítve, Thiers, Molé, Falloux hasonló törekvéseit mint a katolikusok legrégebb vezérémbere a maga nagy tekintélyével vezette a július 14-iki sikerig.

De fáradhatlan volt az ügy védelmében a parlamenti tárgyalások alatt is s mikor a pápa visszahelyezése megtörtént, minden erejét a törekvés ellen fordította, mely a pápát azok után, amik a triumvirátus alatt történtek, kényszeríteni akarta azonnal alkotmányos, világi kormányzat berendezésére.

¹ Lecanuet, id. m. II. köt. 458. l.

Csatározása a kényszerítés e politikájának hiveivel örökre emlékezetes maradt a francia politikai szónoklat évkönyveiben.

Meglepő azonban a nagy rokonság is az események érzelmi felfogásában, melyet Montalembert e beszéde visszatükröz, azzal a finom, végletekig gyöngéd, magasztos értékeléssel, melyet Eötvös az élet eseményeinek megítélésében alkalmazni szokott.

«Bossuet mondta — így szólt többi közt Montalembert — hogy az erény bajok nélkül tökéletlen. IX. Pius megismerte, mi teszi az erényt tökéletessé, de ezenfelül azt is, ami a bajokban a legfájdalmasabb, a hálátlanságot. Mégis nem sajnálom emiatt, de tisztelem, sőt irigylem. Nem mindenki, bár akarná is, tehet másokat hálátlanná. Embertársainkkal elébb jót kell tenni, érték nagy dolgokra kell vállalkozni, hogy hálátlanságot lehessen aratni . . .»

De Montalembert beszéde későbbi folyamán egyenesen hasonló benyomások kifejezője, mint amelyekkel Eötvös «*A XIX. Század Uralkodó Eszméi*»-t bevezeti. Leírja itt Eötvös a 48-iki szabadságharcok után beállott csüggedését, aggodalmait azoknak, «akik a nagy mozgalmat felidéztek, vagy legalább reményteljesen kísérték» s tündödvé kérdi, honnan van, hogy e nagy időkkel járt «pusztításokban nem látják egy új, szebb fejlődés zálogát», miért nem dagad keblük örömtől, mint «a hajósé, kit viharok zúgnak körül, de aki megvan győződve, hajója nem veszt el».

Montalembert e tündödsre Eötvös művének általa akkor nem ismert részletes fejtegetéseivel egybehangzóan így felel:

«Nem lehet tagadni, nagy változás ment végbe az elmékben nálunk és Európaszerte, — így szólt a szélsőbalhoz fordulva. Nincs többé meg a szeretet a haladáshoz. Hon-

nan e változás? Onnét, hogy tisztátalan, javíthatlan demagógok használták, beszennyezték a szabadság nevét és zászlaját, hogy vele diadalra segítsék a bűnt»...

«Tudják-e önök, mi a világ előtt a legnagyobb bűnük? Nemcsak az ártatlan vér, melyet kiontottak, bár bosszúért az égbekiált önök ellen, nemcsak a rombolás, melyet Európaszerte okoztak, bár ez a legborzasztóbb érv tanaik ellen. Nem, legnagyobb bűnük, hogy kiölték a hitet a szabadságba.»

Nem Montalembert képét akarjuk megfesteni, csak barátságát Eötvössel, ehhez e kiszakasztott néhány sor is nyújt némely jellemző vonást, hogy az ismeretlenebb barátot is elképzeljük.

Montalembert beszéde mélyen megrendíti a kamarát, melynek kétharmad része zajos lelkesedésbe tör ki e szavaira:

«Nincs a világ történelmében nagyszerűbb és vigasztalóbb látvány, mint a hatalom zavara a gyöngye elleni harcában. Szabadjon egy hétköznapi hasonlattal élnem. Ha férfi asszonnal kénytelen szembeszállni, az asszony, ha csak nem a legaljasabb teremtés, bátran elébe állhat.

Azt mondja a férfinak: «Üss, de megbecstelenítéd magadat s nem győzől le». Nos! Az egyház nem asszony, sokkal több, mint asszony, az egyház anya!»

S a beszéd hatása alatt támadt lelkesedésében a kamara 467 szóval 168 ellen kimondja, hogy a pápa szabadsága és méltóságának a francia kormányreform követeléseivel által sem szabad korlátoltatni.

Montalembert a 48-iki forradalom által 1850-ben megéri ekként életcélja egyik részének, az egyház szabadságában oly lényeges tényezőknél biztosítását, aminők az elemi és középiskola fentartásának joga s a pápa vissza-

helyezése trónjára. Eötvösnek is meghozta a 48-iki átalakulás vezérgondolatai megvalósulását, de azokkal kapcsolatban már néhány hó múlva a király és nemzet közötti fegyveres mérkőzés bekövetkezését, melyben részes lenni nem bír s hazájából elbujdosik.

Nem így egyelőre Montalembert. Kezdetől végig, 1852-ig benne van először a forradalmi küzdelemben, majd a köztársaság alatt ennek nem egyszer véres belviszályaiban.

Montalembert-t, a XVIII. század vége óta folytonos forradalmak utain járó francia nemzet fiát, bár nem örül a 48-ikinek, bár ez évi, januári kirohanása miatt a radikálisok ellen élete és vagyonában is erősen fenyegetve van, benn marad a forradalom árjában és nem bírják rávenni, hogy Brüsszelbe meneküljön. A parasztok fegyverrel támadtak ellene Roche en Brenil-i kastélyában. Kivágták fáit, megmérgezték lovait, a győztes forradalom egyik vezére, a szocialista Blanc Lajos, a parlamentben ujjal mutatott reá, mint arra, aki a paireket köztársaságellenes, híres beszédével annyira elragadta.

A forradalmi kormány által hirdetett választásnál képviselővé választva, mint ilyen küzdötte végig a már rajzolt parlamenti harcokat, kiállta a május 14-iki rohamot, midőn a szocialisták előzőnlük a parlamentet s egy milliárdnyi adó kivetését követelték a parlamenttől a gazdagokra. Ő tartotta június 22-én a bátor beszédet az egyéni tulajdon mellett, melyet Sainte-Beuve egyaránt magasztal¹ Tocqueville-lel, aki szerint Montalembert abban felülmuta magát. Midőn pedig a három napon át szakadatlan ülésező parlament június 24-én a szocialisták for-

¹ Causeries du Lundi, 88. l.

radalma ellen kimondta a diktaturát, közben-közben megjelent a véres harcok színterén is. Itt hozta össze a véletlen a lázadókat kibékíteni akaró párisi érsekkel, Affre-rel, aki nemes, hősiés kísérletét életével fizeti meg.

A köztársaság az ellene intézett szociális forradalmat vérbe fojthatta, de nem annak szellemét. Proudhon, az egyik párisi képviselő gúnyosan odakiáltotta a parlamentben a többségnek: «A tulajdon fogja a köztársaságot elpusztítani vagy a köztársaság pusztítja el a tulajdont. A munkások júniusi lázadásukban nem tettek egyebet: követték a bourgeoisk februári példáját. A nép így beszél önökhöz: Nem akarok többé szegény lenni s nem is leszek».

1848 június után a franciák nagy többségével együtt Montalembert-t is az ily súlyosan megzavart közrend biztosításának gondja tartotta izgalomban.

Montalembert a köztársasági elnök tekintetében a két főjelölt közt ingadozott. A szigorú republikánus érzületű, vaskezü Cavaignac, ki a júniusi forradalmat oly kérlelhetlenül elfojtotta, vallási tekintetben is teljes biztosítékot nyújtott. Valláspolitikai belügyekben a nagy jezsuita szónok, Ravnian tanácsával élt, a külügyekben a pápa fegyveres védelmének volt a hive. De független, jellemes politikai erkölce nem engedik, hogy magát megválasztása esetére ezirányban reversalissal lekösse.

Napoleon Lajos nov. 29-iki manifesztuma ellenben, melynek a pápára vonatkozó helye Montalembert sugalmazására került abba bele,¹ teljesen megnyugtatta. Így történt, hogy a liberális párt vezérembereivel, Odilon-Barrot, Changarnier, Tocqueville, Thiers-el együtt, bár-

¹ L. Lecannet, id. m. II. köt. 419. l.

mily eltérők voltak is indító okaik, Napoleon elnökségét látta az adott időben Franciaország közrendjének biztosítására a legjobbnak.¹ Napoleont 1848 dec. 10-én 7 millió szavazat közül a konzervatívok és liberálisok 5½ millió szavazatával a köztársaság elnökévé, a radikálisok és szocialisták 1½ millió szavazatával szemben, meg is választották.

Nem kevésbé jelentékeny volt Montalembert szerepe az 1848-iki választójogi törvény megváltoztatásában. Ennek kétévi hatálya alatt végbement választásoknál a szocialisták aggasztóan előrenyomultak s az 1850-i oktatási törvény megszavazása után az újból kitörni készülő forradalomtól való félelem igen fokozódott.

Thiers, az egyéni tulajdon elvének egy nagy tudományos munkában is (*La propriété*, 1848.) határozott védelmezője, a szocialisták ellen az egyedüli menedéket a 48-iki alkotmány félretételében látta. Ehelyett a többség a választójogi törvény módosításában állapodott meg, névszerint három évi egy helyben lakást kívánt meg a választói jog alapjául, miáltal két milliónál több polgár, főként szocialista esett el a szavazati jogról.

Montalembert-t, mint a javaslat egyik előkészítőjét, személyében, életében komolyan, veszélyesen fenyegették. Ő csak annál merészebben kelt a javaslat védelmére. A legszélsőbb radikális lapnak titokzatos jelentésű mondására, hogy a javaslat készítői fejeiket a forradalom alvilági isteneinek ajánlották föl s hogy e mondás értelme szerint reájuk nézve csak a rémuralom elfogadása vagy a gyilkosok töre közti választás marad fenn, bátran felelte: «Törvényes harcot akarunk a szocializmus ellen,

¹ L. Lecanuet, i. m. II. köt. 414—419. l.

hogy a polgárháborút kikerüljük». Kijelentette, nem fél a dilemma második részétől, inkább azt választja, mint az utókor megvetését, a becstelenséget, mely akkor érné, ha Franciaországot odadobná a radikálisok és szocialistáknak. A javaslat törvény lett 1850 május 15-én.¹

Az 1848 febr. 24-étől 1850 május 31-éig lefolyt két év volt Montalembert politikai életének nemcsak a lelkek irányára ható nagy szónoklatokban, hanem egyenes, rögtönös, pozitív alkotásokban is fényes ideje.

A társadalmi rend biztosítása az anarchikus és szocialista támadások ellen 1848 júniusában, Napoleon Lajos elnökké választása 1848 dec. 10-én, a pápa világi hatalmának helyreállítása Franciaország fegyverei által s végül, aminek 20 év óta minden erejét szentelte, a tanítási szabadság kiküzdése 1850 márc. 15-én, e két évnek nagy vívmányai.

Nem az ő személyes ereje hozta őket létre, de ebben oroszlánrésze volt.

Optimizmusában, hogy élete célja felé biztos lépést tett, megerősítette a fogadás, melyben Róma 1850 novemberében részesítette, hova az elnök, Napoleon bizalmas közléseit is vitte. A Szentatya két hosszú kihallgatásban részesíti, az ő kezéből veszi a Sixtina kápolnában kétszer is az Urvacsorát s midőn a kápolna kormányzója oda bevezeti, az első helyet neki jelöli ki, mondva: «Az első hely az igazság szerint az öné, mert mi is önnek köszönhetjük, hogy itt vagyunk». Az államtitkár, Antonelli, fényes, szertartásos állami kocsiban, kandellábereket vivő szolgálóktól kísérve adja neki vissza nála tett látogatásait. A római nemesség végül Róma város polgárává emeli és hálája jeléül érmet veret képével.

¹ Lecanuet, id. m. III. köt. 5. l.

Nemsokára azonban bekövetkezett a sikerek e mámorából az ébredés, Montalembert fényes politikai pályájának vége!

Eötvöst csalódása 1848-ban, sokkal hamarabb, már egy félév alatt érte. Szeptember 28-án, midőn az addig lappangó forradalom vagy belháború gróf Lamberg meggyilkolásával a lánchidon az ő hite szerint már formálisan is kitört, megválnak a mozgalomtól, melynek részese lenni nem birt; a külföldön keresi lelkének megrendült egyensúlyát s habár politikai pályája e lépésével nem ért végéhez, 1853 január 15-én, midőn először közledek Montalemberthez, «A XIX. század uralkodó eszméi» megküldésével, még ő is hajótörést szenvedett politikus, amint időközben ezzé vált s végleg is az maradt, akit most munkájának megküldésével fölkeresett.

IX.

Montalembert és az 1851 december 2-iki államcsiny.

Midőn Montalembert 1850 végén Rómából visszatér, a zavar, a nyugtalanság a radikális és szociális forradalmi hangulat miatt általános az országban. A legitim monarchia visszaállítására gondolnak ezért a legitimisták és orleanisták, de megegyezni nem bírnak. Napoleon álmainak megvalósulását látja közelebb jönni. Mint hitte, gondviselészerű hivatásának megkezdését, nagybátyja művének folytatását parancsolólag követeli a meghasonlott Franciaország. E hivatás betöltésére megfontoltan, alig észrevehetőleg elnöksége óta állandóan készült, sőt 1850-iki körútja alkalmával és november 11-iki, a törvényhozó testhez intézett üzenetében céljait már sejtetni is engedte.

Az újabb forradalmi kitörésektől való félelem a törvényhozó test többségét azonban elnézővé tette irányában s ötlet egyes forradalomellenes rendszabályaiban támogatva, sikerült neki vele együtt kormányozni, habár a bizalmatlanság a törvényhozó test részéről egészen meg nem szűnt.

E bizalmatlanság teljes élességgel kitör 1851 elején, midőn Napoleon Changarnier-t, az 1849-iki júniusi második szocialista zendülés leverőjét, Páris köztársasági érzelmű katonai parancsnokát leteszi állásából, mert ez eltiltja a csapatokat a hadügyminiszter rendeletének teljesítésétől, mely a Satory-i katonai szemle alkalmával azt parancsolta, hogy a csapatok «Éljen Napoleon»-t kiáltsanak.

A törvényhozó test négynapos vita után rosszalja a kormány eljárását s bizalmat szavaz Changarnier-nak. A vita alatt Thiers már kimondta a nagy szót: Itt van a császárság! Montalembert még reménykedik, bár fájdalommal látja az elnök s a törvényhozó test között a harc elmérgesedését, melyet az, mintha szándékosan szitaná s Montalembert tanácsa ellenére 2 millió representálási költséget kér, amit a ház megtagad.

E harc a szuverén hatalom két főszerve között annál aggasztóbb, mert a következő évben lejár a törvényhozó testnek is s az elnöknek is törvényes megbízatása, akit az alkotmány rendelkezése szerint újra megválasztani nem szabad. Kire fog akkor a végrehajtóhatalom átszállani? nem fogja-e azt a francia nép zöménél nagy népszerűségre szert tett Napoleon az alkotmány ellenére is a szavazók bizalmából mégis megszerezni?

Napoleon ellenesei pedig nem tudnak vele szemben jelöltet állítani, akinek a megválasztásra csak némi kilátása volna.

Franciaország közrendje állott kockán, ha 1852-ben az elnökválasztás a fennálló alkotmány alapján történik és az elnök ennek ellenére, de a szavazók többségére támaszkodva erővel is megtartja a végrehajtóhatalmat, ami fölidézi a polgárháborút az elnök és a törvényhozó test hívei között s a radikálisok és szocialisták merészsége mellett végképp kétségessé teszi Franciaországnak 1848 óta nehezen fentartott állami rendjét.

Nemcsak Napoleon akarja, de ellenesei is kénytelen-kelletlen belényugosznak az alkotmány megváltoztatásába, mely az elnök újraválasztását megengedi, de az erre célzó indítvány 1851 május 31-én nem nyeri meg a háromnegyed többséget, melyet az alkotmánylevél kívánt. Ekkor fordul Napoleon a másik eszközhöz, az általános szavazati jognak visszaállításához a maga teljes tisztaságában s az 1850 május 31-iki választótörvény eltörléséhez, mely a választói jog alapjául 3 évi helyben lakást kívánt s ez által mintegy 2 millió polgárt zárt ki a szavazók közül. De ez eszközt a törvényhozó test nem adja meg neki s a javaslatot néhány szavazattal elveti. Napoleon már most a radikálisokkal és saját pártjával együtt nyíltan fordulhat a törvényhozó test többségének — szerintük az általános szavazat elvetése által tanusított — reakciós iránya ellen. E helyzetet még jobban elmérgesíti az az indítvány, mely Napoleonnak az általános választójog teljes visszaállítását kívánó üzenetével egyidőben tétetett, melynek értelmében a törvényhozó test elnöke a hadügyminiszter közbejötté nélkül is rendelkezessék a hadsereggel a képviselők biztonságának védelmére.

Ez az indítvány a 48-iki alkotmányozó gyűlésnek hasonló tartalmú határozatát törvényerőre akarta emelni, mint ilyet kihirdetni, a hadsereg napiparancsába fölvenni

s a kaszárnyákba újra kifüggeszteni, mert a hadügyminiszter a 48 óta ottlevő s e határozatot tartalmazó plakátokat a kaszárnyákból eltávolíttatta.

A szélső radikálisok Napoleon feltétlen hűveivel egyesülve, hogy a mérsékelt elemeket e szerencsétlenül megválasztott végső védelmi eszköztől megfosszák, leszavazzák a javaslatot.

Törvényhozó test és elnök valóságos ellentáborokként állnak szemben.

Montalembert még egy végső kísérletet tesz a harc kitörésének megakadályozására; november 21-étől 30-áig többekkel egy alkotmányjavaslaton dolgozik, mely ha nem nyerné meg a háromnegyed többséget a házban, készek azt népszavazásnak alávetni. Montalembert november 22-én közli a tervet Napoleonnal, aki a pártolói-nak száma után tudakozódik; 30-án a tervhez már 160 tag csatlakozott, amire új kihallgatást kér Napoleontól, aki a december 2-iki államsinnyel felel, feloszlatja a törvényhozó gyűlést, elfogatja annak kétszáz tagját s december 20-ára egybehívja a francia népet községenként tartandó ösgyűléseibe, hogy igennel vagy nemmel feleljen a kérdésre, meghagyja-e Napoleont a hatalom birtokában s ráruházza-e jogát, hogy új alkotmányt állítson föl részére?

Montalembert életének válútjához jutott. Tiltakozik 65 el nem fogott képviselőtársával a háznak erőszakos feloszlatása ellen, másnap, december 3-án meg kell érnie, hogy neve felsoroltatik a 80 tagú bizottságban, mely a diktator szerint ideiglenesen a törvényhozó gyűlést hivatott helyettesíteni. Visszautasítja 14 társával a kinevezést, a Moniteur azonban nem közli lemondásukat.¹

¹ L. Lecanuet, id. m. III. köt. 20—32. l.

Morny herceg, a belügyminiszter Montalembert e lemondó levelére december 4-én válaszolva kérdi: «E percben két hatalom van csak Franciaországban. Napoleon és a vörösek. A St. Antoine külvárosban folyik már a harc. Habozhat még?»

De nemcsak Párisban tör ki december 4-én a 48-iki júniusi szocialista lázadásra emlékeztető harc, még nyugtalanítóbb az ország 30 departement-jának fegyveres támadása.

Dec. 15-én, e válságos helyzetben fölkeresi a diktátort, de nyugtalanabbul, ingadozóbban távozik tőle, mint ahogy hozzáment.

Napoleon szavai: «Hivatásom és szándékom a rendet az országban helyreállítani. Amennyire csak lehet, oly helyzetbe akarom hozni, hogy ha elpusztulok, többé a demagógok és ujságírók igájába vissza ne essék... Biztosítom, misem változott hajlamaimban a vallásra és a pápára nézve. Győzelmüket kívánom a túlzások nélkül, melyek inkább ártalmukra, mint javukra szolgálnának», nem tudták elhatározásra bírni.

Benső emberei, Lacordaire, Ravignan, Dupanloup visszatartják, más tekintélyes férfiak, köztük Guizot, biztatják, hogy Napoleonhoz csatlakozzék.

Úgy látszik, Montalembert veje¹ adja a legelfogadhatóbb magyarázatát ipa lépésének, hogy a diktátorhoz csatlakozzék. Franciaország megmentőjét látta benne a szociális forradalomtól, mely ezúttal kevésbé a fővárosban, mint a vidéken félelmes módon ütötte föl fejét. Itt rég elő volt készítve, hogy az új elnökválasztáskor, 1852-ben kitörjön s az 1851 dec. 2-iki államcsiny csak

¹ Vicomte de Meaux, Montalembert, 210. l.

siettette kitörését. S e vidéki fölkelés nem törődve az alkotmányon történt sérelemmel, a társadalmi rend ellen fordult, gyilkolt, fosztogatott.

Montalembert visszavonja lemondását a 80-as bizottsági tagságról, sőt a katolikusok részéről fölszólítva, azt tanácsolja nekik 1851 dec. 12-iki levelében, szavazzanak igennel a dec. 20-iki plebiscitumkor, mely elé Napoleon az államesiny helybenhagyását, a végrehajtó hatalomnak további 10 évig reáruházását s a felhatalmazást terjesztette, melynél fogva őt, Napoleont bizza meg a nép egy új alkotmány megállapításával.

«Napoleonra szavazni, így szólt nyílt levelében Montalembert, nem jelenti mindent helyeselni, amit tett. E szavazat egyszerűen választás között s Franciaország teljes romlása között.» Reászavazni annyi, «mint a jónak lehetséges s a rossznak bizonyos szabadsága között» választani.

Alig telt bele egy hó, Montalembertnek keserűen kellett látnia, mennyire csalódott reményében, hogy Napoleont abszolút hatalom utáni törekvésében mérsékelheti.

A millió szavazatot, melyet Montalembert levelének tulajdonítottak, mivel benne bizonyos fentartások is voltak, Napoleon meg sem köszönte, tanácsait az alkotmányra, az egyházra, az oktatásügyre nézve mellőzte, bírálatait p. o. a köztársasági érzelmű Oudinot tábornok elejtése miatt, rossz néven vette. Montalembert ennekfolytán már december 26-ától kezdve beszüntette látogatásait Napoleonnál. Mikor pedig 1852 január 10-én a letartóztatott képviselők legjelesebbjei ellen irányuló száműzetési parancsok megjelentek, mikor a január 14-én kihirdetett alkotmánylevelet, 27-én — hogy csak a leg-

nevezetesebbeket említsem — a sajtó elleni, 23-án az Orleáns-család javait elkobzó despotikus rendeleteket látta, ébredt ballépésének teljes tudatára, melyet a Napoleonhoz való csatlakozással elkövetett s amely politikai nimbusának végett vetett. Egész életén át viselte emiatt lelkiismeretének meg nem szűnő furdalását, szive égető megbánását, mint egy megható levelében írja.¹

Csalódott Napoleonban, mint a történelem más nagy alakjai is, mint Kossuth. Annyira nem volt bepillantása az államcsiny körülményeibe s szerzőjének szándékaiba, hogy Palmerston bukását Anglia részéről az államcsiny helyeslésének vette s ahhoz Napoleonnak szerencsét kívánt, holott Victoria Palmerstont épen azért bocsátotta el, mert az államcsinyt nagy mohósággal, a királyné tudta nélkül, sietett elismerni.

A hibát nem letté tenni nem állt hatalmában, viselnie kellett a gúnyt, hogy az államcsiny keresztatyja — mikor a valóságban áldozata volt, — de benne bűntárs tovább lenni nem akart s már január 23-án beadta lemondását a 80-as bizottsági tagságról s a diadalmas császári regíme ellen a képviselőházban kifejtett, bátor oppozíciójával iparkodott lépéséért vezekelni.

De hiába. Nemcsak a mindenható cézár elleni bátor fellépése, szakadatlan küzdelme 1857-ig, midőn képviselői tisztje megszűnt, volt meddő. Ami hibáját maradandó hatásúvá tette, az a katolikusok, különösen a püspöki kar nagy részének teljes behódolása volt a despotikus régim előtt.

Montalembert teljesen elszigetelve állt ennekfolytán a közéletben. A császári demokrácia parlamentjében szava

¹ Lecanuet, id. m. III. köt. 39. l.

a pusztában kiáltó szava volt, melyet csak az államcsíny által sujtottak, a száműzöttek hallottak meg s ballépéséért hamar meg is adták neki a fölmentést. De hitsorsosainak, közülük a legbuzgóbbaknak elpártolásáért, magára maradásáért nem volt vigasztalása. Dec. 12-iki levele vitte őket Napoleon táborába. Intette ugyan őket a levelében, hogy a mellette szavazás nem jelenti mindannak helyeslését, amit tett, de e levél, benne az államcsíny helyeslése, belátta csakhamar,¹ életének legnagyobb, végzetes hibája volt.

X.

Eötvös és Montalembert az államcsíny után.

Eötvös is magára marad az 50-es évek elején.

Külföldre menekvése a nemzet élet-halálharcának folyamán már magában véve elszigetelte nemzetétől, pedig e menekvésnek nála mély erkölcsi oka van.

«Aki engemet és lelkületemet ismeri, annak könnyű, másnak lehetetlen megmagyarázni, miért távoztam el», mondta Csengerynek. «Engem az Ég forradalmi embernek nem teremtett.»

De talán jobban, mint ő maga, magyarázza Szász Károly naplójegyzeteiben az ő elbujdosását: «Egyszer futott, de csak mint a megsebzett őz, hogy a rengetegben vérezzék el s nem tudva, hogy midőn fájdalmában sebeit nyalja, akaratlanul is meggyógyítja azokat».²

A közhangulat mégis ellene fordult, távozása, de még inkább az első életjel miatt, melyet 1848 szept. 29-ike

¹ L. Lecanuet, id. m. III. köt. 39. l.

² Idézve Ferenczi Zoltánál: B. Eötvös J. 252. l.

óta 1850-ben adott, március havában névtelenül közzétett röpiratával: *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich*. Valóságos meghasonlás volt ez a költő, az államférfi s a függetlensége elvesztésébe belényugodni nem tudó nemzet között.

A röpirat vezérgondolata: az összbirodalom fentartása, az 1849-iki március 4-iki osztrák alkotmány útján, annak körében a történeti jogok tisztelete s a nemzeti-ségi egyenjogúsításnak csak annyiban való elismerése, amennyiben a történelmi jogra támaszkodhatik. Ez alap-gondolatokból kiindulva, a 48-iki magyar törvényeket nem tekinti a történeti jog termékeinek, hanem csak a 48 előttieket.

A 48-iki elbujdosás térbelileg, ez a röpirat lelkileg szigeteli el Eötvöst a nemzet gondolatvilágától.

Csoda-e, ha hazatérte után, 1851 júliusában megjelent legnagyobb munkájával: «*A XIX. Század Uralk. eszméivel*» sem tud a nemzet lelkéhez férni?

Nem egyedül a nagy mű nehéz bölcselmi fegyverzetének és történet-bölcséleti irányának lehet ezt tulajdonítani, noha ennek is van benne része. A nemzetinek teljes háttérbe szorítása, mondhatni kicsinylése, a forradalom — igaz, a francia forradalom — végzetes tévedéseinek ostorozása tették Eötvös e művét idegenszerűvé, reánk nem tartozó dolgokkal foglalkozni látszóvá, mert a magyar «forradalom»-ra mind e megrovások nem illettek, a nemzetiségről mondtak pedig a nemzeti létének vésztét sirató nemzedékre nézve épen érthetetlenek voltak.

A magyar intelligencia észjárásában a nemzet fogalmához az állam annyira hozzátapadt, hogy Eötvösnek az államot, mint pusztán egyéni szabadság biztosítóintézetet elgondoló álláspontjára helyezkedni sehogysem tudott.

Hazatérve, élete legnagyobb művével külföldön nagy figyelmet keltve, Brassai kemény bírálata¹ arra évekig az egyedüli visszhang. Eötvös érzi, nem értik meg, magára marad s ez a hangulat is viszi MontaleMBERTHEZ, aki 1852 végén hazájában szintén magában áll s aki politikai kálváriájáért végelemzésben ugyanazt az erőt okozza, amelyből Eötvös a magátét származtatja: a forradalmat.

Önkéntes számkivetésében a nagy francia forradalom újabb beható tanulmányozására adta magát. Benyomásokra fogékony lelke a részletes történelmi adatok hatása alatt összeállította magának a forradalom egész pszichológiáját s ezt következményeivel együtt átvitte hazája sorsának jövő átalakulására. Csak a forradalmak kárhovatosságának ez az erős érzete magyarázza és menti Eötvös első megnyilatkozását 48 után, az iratot: *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich*.

Egészen szem elől tévesztve a magyar «forradalom» jellegét, mely igazában Ausztria és Magyarország közti nemzetközi harc, a csak jogilag létező magyar függetlenségnek s a tényleg fennállott osztrák állami egységnek küzdelme volt, arra is alkalmazta a nagy francia forradalom kategóriáit. «Az uralkodó eszmékben» az akkori, összes államokra érvényes rendszert alkotott.

Ennek a francia forradalomnak alapkategóriáival: a szabadság és egyenlőséggel üzött visszaélések hevítették a harcra, csak úgy mint Eötvöst, MontaleMBERTE-t is kora fiatalsága óta. Az alkotmányos szabadságot krisztianizálni, a szabadság, egyenlőség, népfelség hamis fogalmi helyére az igaziakat helyezni volt MontaleMBERTE 20 év óta tartó küzdelmeinek célja s a zátony, melyen e

¹ Magyar Hirlap, 1851., 522—28. szám.

küzdelmek megtörttek, melyen Eötvös is, Montalembert is hajótörést szenvedtek, a 48-iki forradalom volt.

A közös sorscsapás hozta őket elsőbben értelmileg, később szívbőlileg is oly közel.

Montalembert a tévedését, melyet Napoleonhoz való rövid ideig tartó csatlakozásával elkövetett, 1852 novemberben megjelent, rendkívüli hatást tett, különféle nyelvekre lefordított iratával: «*A katolikus érdekekről a XIX. században*»¹ kívánta expiálni, annak következményeit súlyozni, nevezetesen a katolikusokat a Napoleonhoz való csatlakozástól visszatartani.

Valószínűleg ez iratnak az övével rokoneszméi s nem egyedül az igazolás, melyet Napoleon államcsinnye Eötvös azon tételének adott, hogy a forradalom abszolút hatalomra vezet, volt az ok, hogy Eötvös 1853 januárjában Montalemberthez fordult. Más külföldi kiválóságoknak ugyanis mindjárt megjelenése után, 1851-ben megküldte munkáját, Montalembertnek ellenben csak 1853-ban.

Montalembertnek ez irata ugyanis az állam pogány mindenhatósága, a cézárizmus, a nivelláló demokrácia elleni tiltakozás és a szabadságnak, abban az egyház szabadságának is beszédes, lelkes védelme, az abszolút hatalmú császárral való szövetségének hangos kárhóztatása.

A francia egyház, mondja Montalembert, az abszolút királysággal szövetkezve vesztette el hatalmát a lelkekre s nevelte a hitetlenség, a szabadgondolkodás szellemét s velük a nagy forradalmat. Ezalatt a szövetség alatt a király reggeli «*doilette*»-jéhez, «*lever*»-jéhez minden nap 20 püspök is megjelent, de ugyane szövetség idejé-

¹ Lásd Montalembert, Oeuvres, T. V. Des intérêts cathol. au XIX. siècle. — Lecanuet, id. m. III. köt. 75. l.

ben állam elleni büntett volt a püspöknek Rómába «*ad visitationem liminum apostolorum*» menni.

Ez államegyházi rendszerben eshetett meg, mondja tovább Montalembert, hogy «a legférfiasabb genie, a legékesebben szóló szellem, akit a föld valaha hordozott, Bossuet a párisi törvényszék előtt «*apellatio tanquam ab abusu*»-val élt egy 500 év előtt kibocsátott pápai bulla ellen s a Szentírás alapján egy politikát irhatott a dauphin részére a királyok abszolút joga mellett, mint amely ellen korlátokat állítani hiába való gyötrődés.

Azonban Fenelon s az egyháznak a XVIII. század előtti doktorai másként vélekedtek s az egyháznak az abszolút hatalommal való szoros szövetsége, melyből Bossuet és követői majdnem hitcikket alkottak, Franciaországban ujság volt a XVII. század előtt.¹

Mi mentette meg a katholicizmust Franciaországban is, másutt is ily vészes szövetség után a pusztulástól? «A szabadság, csak a szabadság s a küzdelem, melyet a szabadság lehetővé tett.² Nem az egyenlőség neve alá rejtett irigységnek szabadsága, sem a pusztaság szám bálványozásának szabadsága, mely a közéletben az általános szavazat és népszuverénitás köntösében jelenik meg.»

«Mert a szabadságnak, ahol létezik, az a páratlan előnye, hogy a korlátlan hatalom ellen korlátokat állít, vagy követel.»³

«A demokrácia, mert alapja az egyenlőség neve alatt az irigység, nem fér össze a szabadsággal, míg a szabadság, már természeténél fogva, állandóan ellentmond az egyenlőség durva, zsarnoki színvonalának.»⁴

¹ Montalembert, id. m. 36—38., 53. l.

² U. o. 59. l. ³ U. o. 61. l. ⁴ U. o. 68. l.

Amivel Eötvös Fallmerayer bámulatát főképen kiérdemelte:¹ a bizantinizmus, az állam pogány mindenhatósága elleni küzdelme, ez volt, mint e néhány jellemző tétele is mutatja, Montalembert iratának is a vezérgondolata. «Az állami mindenhatóság, mondja jellegzetesen Montalembert, pogány szivekben született.» Hogy a keresztény felfogás alapkülönbségét jelezze Bellarminra, ily kérdésekben akkor a legnagyobb tekintélyű theologusra hivatkozik, ki szerint «még a pápának is ellen lehet állni, ha a lelkekre tör, ha az látszanék, hogy az egyházat lerontani akarja . . . Csak itélni fölötte, vagy megbüntetni, vagy letenni nem szabad, mert ezt csak följobbvalója tehetné.» «A politikai szabadság, melynek egyedüli célja az egyéni szabadság biztosítása, nem egyéb, mint a győzelmes hatalom túlhajtott doktrinája elleni reakció.»²

Alig gondolhatni teljesebb megegyezést a végső elvekre nézve, mint aminőt Montalembert iratában az állami mindenhatóság gondolatáról találunk és aminőt Eötvös munkájának befejezése, úgy az első részé, mint a másodiké mutat. Az elsőben megállapítja, hogy egész civilizációnk keresztény, az állam intézményeinek rendezésénél újabban az ókor fogalmait vették irányadónak, a másodikban amellettt érvel, hogy, aminőt a keresztény civilizáció háttérbe szorította azokat az elveket, melyeket az államra nézve az ókor követett: úgy az óvilág alapelveinek visszaállítása államainkban csak kulturánk megsemmisítése által lenne lehetséges.

Eötvös örömét ez elvi megegyezésen kívül fokozhatták a részletek s azoknak meglepő szép, erőteljes formulázása, a Montalemberti hév, mely az egész iraton előm-

¹ Lásd szerző, Eötvös és a külföldi kritika. 23—26. l.

² Montalembert, Oeuvres, id. h. 81—83. l.

lik, miről száraz kivonatok csak halvány képet adhatnak. Mégis megkísértjük.

A szabadság az emberiségnek egyik éltető ereje. Két ellensége van: a forradalom és a despotia. A képviseleti kormány, bármily sok fogyatkozása legyen ennek is, a politikai szabadságnak a mai korban az egyedül lehetséges formája. A képviseleti rendszernek ócsárlásával a katolikusok a szocialistákhoz közelednek. Az elméleti, az irodalmi szocializmus ugyanis a képviseleti rendszernek ellenzői közt az elsősorban áll. Proudhon egy iratában kimutatja, hogy a szocializmus nem ragaszkodik a szabad vitatkozáshoz s inkább számít oly kormányra, mely nem vitatkozik, mint olyanra, mely vitatkozik. Annyi bizonyos, hogy a despocia könnyebben létesítheti a szocialista társadalmi szerkezetet, mint a képviseleti alkotmányú állam.

Az általános szavazat, így folytatja megállapításait Montalembert, az a mechanizmus, melynek segítségével a tömeg, ha egyszer a hatalom birtokába jut, századokra szolgálásba döntheti magát s szolgálává tehet magával együtt mindent. Az általános szavazat a politikában oly szerepet fog játszani, mint a puskapor a háború, vagy a gáz az ipar történetében. Emeltyű, melyet a legügyetlenebb és leglelkiismeretlenebb kéz is kezelhet s mely e kezett ellenállhatatlanná képes tenni. Ezenkívül egy óriás álarc, mely mögé minden szolgálékűség, aljasság, gyengeség könnyen és biztosan meghuzhatja magát. Végül tenger, amelynek színéről a régi politika szabályai eltűnnek, ahol azonban a hazugság, az előítélet, a tudatlanság megszázsorozhatják energiájukat.

Azok a nagy történelmi távlatok a multból és az adatok bősége a legközelebbi történelemből, melyekkel

ez irat megkap, a főelvi megegyezések mellett Eötvös érdeklődését a legélénkebbé teheték szerzője iránt.

De ez iratból, mely a publicisztikának nem kisebb remeke, mint Montalembertnek pár év múlva megjelenő «*De l'Avenir politique de l'Angleterre*»-je, visszatükröződött szerzőjének oly személyes vonása, mely Eötvösnek iratain, tettein, egész életén áthuzódó, nobilis, minden közönséges érdek gondolatától piruló, áldozatos lelkületét különösen vonzhatta.

Nyomatékosan hivatkozott Montalembert ez iratában¹ a katolikusok küzdelmeire a restauráció alatt az egyház, a tanítás és egyéb közszabadságokért. Mi alapon tagadták meg tőlünk? Az alatt az ürügy alatt: Csak azért követelitek e szabadságokat, mert ti vagytok a gyengébbek. Amint erősebbek, a helyzet urai lesztek, hátat fordítottok nekik s megtagadjátok azoktól, akiktől azokat nyertétek. Rólam vagy barátaimról ne mondassák, csak azért védtük és nyertük meg a szabadságot, hogy vele üzérkedjünk vagy az első alkalommal feláldozzuk.

Montalembert becsületes lelkének e kiáltása, a ritka bátorság és páratlan ékesszólás, mellyel a diadalmas császár uralkodásának mondhatni hajnalán a korlátlan uralom veszélyeit, az általános szavazattal üzött játékot iratában a világ elé állította, adta, úgy hiszem, Eötvösnek kezébe a tollat, mellyel 1853 január 15-iki első levelét hozzá megírta s az «*Uralkodó eszmék*» első kötetét neki megküldte.

Montalembert már március 24-én válaszol. Az államcsiny által személyesen annyira sujtott férfiút különösen

¹ Montalembert, Id. m. 91., 167. l.

meglepi, mennyire beváltak Franciaországra nézve Eötvös könyvének igazságai. Az 1851 nyarán megjelent műnek alapgondolata a dec. 2-iki államszínben fényes igazolásra talált.

Kifejezve egyezését Eötvössel könyvének alapgondolataival, némely részleteire nézve pedig helyreigazításokat téve, jelzi, mily türelmetlenül várja a második kötetet, hogy láthassa, minő módon vél Eötvös korunk államainak bajaitól szabadulni.

Az első levélben Montalembert a mű iránti nagy elismerése mellett is bizonyos tartózkodó, mondhatni fölényes udvariassággal szól Eötvöshöz, a franciák előtt ismeretlen ujonchoz. S az első levélváltás után hat év telik el, anélkül, hogy a két férfiú egymáshoz közelebb jutna.

Ujra Eötvös veszi föl az érintkezés fonalát. A magyar tudományos akadémia 1858 dec. 16-án kültagjává választotta Montalembert-t a francia és belga tudományos világ néhány jelesével együtt. Tocqueville, Mignet, Quetelet, Laboulaye mellett Montalembert megválasztását, aligha tévedünk — az ajánlók nevei ebből a korból nem maradtak fenn az Akadémia irattárában — ha Eötvös ajánlatának tulajdonítjuk. A napi sajtó (Pesti Napló) egyszerűen közli a külföldi megválasztottak nevét, anélkül, hogy jelentőségükről a közönséget tájékoztatná.

Eötvös állandó érdeklődését Montalembert iránt, a valószínűleg tőle eredt ajánlást az Akadémiába, ennek 1853 óta lefolyt élete, művei eléggé magyarázzák.

Montalembert 1852 febr. 5-iki székfoglalása óta jelentékeny tevékenységet fejt ki a francia Akadémiában, amely a császárság alatt a szabad véleménynyilvánítás egyetlen hajléka maradt. Ezért kiáltja az uralkodópárt

Montalembert szerint: «Le az Akadémiával!», mert ez az egyetlen arisztokrácia és az egyetlen szabadság, mely az általános hajótörésben megmenekült.¹

A szigorú felekezetiességű oxfordi egyetem 1855-ben midőn még csak anglikán vallásúak lehettek hallgatói és doktorai, a katolikus ügy nagy védőjét, Montalembert-t díszdoktorai közé fölveszi a poeta laureatussal, Tennysonnal egyidőben.

Ebben az időben írta Montalembert legáltalánosabb érdekű, megkapó munkáját Anglia politikai jövőjéről.

Bármely ország közállapotait vizsgálja, a vallás érdekei mindenekelőtt foglalkoztatják, mondja maga e munkájában² s csakugyan az angol protestantizmus hatása az angol alkotmányra, az angol társadalomra nem kis helyet foglal el vizsgálataiban.

Mégis a munka célja nem egyoldalúan vallásos. Annak a politikai rendszernek benrejelő felsőbbbségét akarja megállapítani, mely a szabadságot teszi alapelvévé.³

Ez a rendszer azonban az általa legmagasabbnak tartott vallási érdekeknek is legjobban kedvez.

Ezzel a céljával természetesen beleütközik a Franciaországban uralomra jutott abszolút kormányrendszerbe, melynek megvetése, kicsinylése szól a ragyogó publicisztikai iratnak a francia cézárizmust nem is említő sorai közül.

Széchenyinek a Bach-rendszert porrá zúzó *Blick*-jéhez hasonló erős kritika rejlik Napoleon rendszere ellen Montalembert-nek abban a jellemzésében, melyet Angliának közállapotairól nyújt, abban a feleletben, melyet a kér-

¹ Lásd Lecanuet, id. m. III. köt. 138. l.

² De l'avenir politique de l'Angleterre. 2. édit. 282. l.

³ U. o. 277. l.

désre ad, megmarad-e szabadnak az angol nemzet akkor is, ha mint kétségtelen, előbb-utóbb demokratikussá válik?

Mert a francia demokráciának a napoleoni abszolút uralom alakjában való megjelenése óta, elterjedt a hit, legalább is «a politikai szophisták jóllakott iskolája» hirdeti, hogy belé kell nyugodni a szabadság hiányába, mert az arisztokrácia végórája ütött, nincs hát, aki a szabadságot védelmezze.

Az arisztokrácia túlsúlyának hanyatlását a világon mindenfelé ő is fájdalommal látja, nem örül a demokrácia felülkerekedésének, de mint változhatlan ténybe bele nyugszik.

Számol a föltevésével, mely biztosra veszi, hogy a demokrácia orkánja elsöpri a lordok házát, az általános szavazati jog fölforgatja az alsóházat, hogy eltörlik egyetemeit, egyéb ősi tanintézeteit s a történelmi Anglia minden részében összeomlik. De meg van győződve, hogy a demokratizált Anglia új összetételében sem fogja elveszteni szabadságát. Ott vannak a belőle kivált északamerikai államok, ott vannak gyarmatai. Ez iratának végkövetkeztetése.

Nincs ugyan egyetlen újkori népnek történelmében ahhoz hasonló elaljasodás, melybe Anglia VIII. Henriknek otthon szemérmetlen, külföldön dicstelen zsarnoksága alatt süllyedt. Nincs, ami a pártok gyalázatosságát II. Károly alatt felülmulná, midőn a kormány és ellenzék vetélkedve nyújtották kezeiket a zsold után, melyet abba XIV. Lajos, Anglia legnagyobb ellensége hullatott. De a nép, mely a Tudorok zsarnokságát kiállotta, a Stuartok cselszövényeit és vesztegetéseit túlélte, Cromwell kemény igáját megpróbálta, újra fölegyenesedett, teljes erőben és szabadságban.

De miért és hogyan? Mert az intézmények, melyeket hosszú gyakorlat által megőrzött és tökéletesített, megadták neki a természetes és törvényes eszközt, hogy hibáit jóvátegye és méltóságát visszaszerezze. Mert a parlamenti rendszer védő formái és alapelvei túléltek e viharokat és a szolgálalkú, megvesztegetett gyűlések utódainak utat nyitottak a maguk gyors és teljes rehabilitációjára.

Nem a közszellem alkotta Anglia intézményeit, ez intézmények teremtették, óvták meg s mentették meg annyit és annyiszor e közszellemet.¹

Anglia sohasem fogja megérteni, még kevésbé fogja követni az új tant, mely a világnak a múlt és a jövő ideáljaként állít oda egy olyan rendszert, ahol cselekedni, emelkedni csak csúszva-mászva lehet, ahol tehetség, erény, szellem, bátorság csak akkor számítanak, ha a hatalom liberiját viselik.

Montalembert könyve nemcsak az 50-es években diadalmas abszolút rendszereket, a radikálisokat is támadja. Élesen állítja szembe a liberális demokráciát, a gyűlölködő, az irigy, a nivelláló demokráciával. Utóbbinak illogikus, gyermekes a szabad angol monarchia, mint a 48-iki forradalmi vezérnek, Ledru-Rollin-nek, aki megírta hanyatlását «*La décadence de l'Angleterre*» című művében.

Csupa oly szempont, mely Eötvös rokonérzésű lelkét erősen megragadhatta.

De még inkább hathatott így angol adataival, az angol állam és társadalomnak rövid s mégis minden lényegest a maga helyén kiemelő, világos rajzával, aminőt eddig nem ismert a világirodalom.

¹ Id. m. 294—296. l.

Amit pár évvel később Gneistnek bonyodalmas, nehéz szerkezetű munkáiból sok fáradsággal kapott meg az olvasó, annak jelentékeny részét egy ragyogó képbe varázsolva találta meg Montalembert rövid iratában . . .

Angliának egészben nagyszerű, nemes belpolitikája, önző, durva külpolitikája, állami alkotmánya, társadalmi szerkezete különböző rendeivel és osztályaival, tulajdoni és örökösödési rendszerével, gazdasági berendezéseinek gyakorlatiasságával, alkotják e megkapó képnek főpontjait, melyek körül államegyháza s a kívüle levő vallási társulatok, továbbá egyetemei, más iskolái, ósdi, arisztokratikus szerkezetű hadserege s modern bürokráciája, modern jóléti közintézményei csoportosulnak. A nagyszerű kép alaptónusát az egyéni szabadság, az egyéni önállóság és erőfeszítés, mint a köz- és magánéletnek az angol világot annyira eredetivé, változatossá tevő legfőbb elve és a vele járó felelősségnek a teljes nyilvánosság által biztosított, szigorú kötelessége adják. Színesítik ez alaphangulatot a sporttól kezdve a társadalmi és állami élet legmagasabb régiójáig uralkodó *fair play* törvényei s az elvont logika kultuszának megvetése. Ez utóbbiról Montalembert választékos, szellemes mondásokkal teljes essay-je imigy nyilatkozik: Anglia «mindig fentartotta magának a legfeltünőbb következetlenség korlátlan használatát s a jogot, hogy dicsőségét, boldogságát, biztosságát nem fogja egy többé-kevésbbé kifogástalan logikának feláldozni».¹

De e nagyszerű iraton kívül Eötvöst Montalemberthez más kapocs is fűzte, mely az Akadémiába való ajánlatát is magyarázza. Dupinhez intézett, a napoleoni régiómet erősen elítélő magánlevele 1854-ben egy belga lap-

¹ Id. m. 54. l.

ban nyilvánosságra jutván, a császárság törvényhozó testében nagy vitára adott alkalmat, mely Montalembertnek a bíróság elé állításával végződött, mely azonban az eljárást, annak helyét nem látva, beszüntette. Nem volt hasonló sorsa a *Correspondant*-ban 1858-ban megjelent irata miatt ellene indított eljárásnak. Ez irat az angol parlamentnek az indiai lázadás elfojtása fölötti nagy vitájával foglalkozott s az angol szabadságot dicsőítette.

Az irattal elkövetett bűncselekményt a vád s a bíróság 1858 nov. 24-én főleg a bevezető sorok következő szavaiban találta: «Ha marasmusba esem; ha zúg a fülem majd az előszoba krónikásainak zümmögésétől, majd a fanatikusok lármázásától, akik magukat urainknak tartják s a képmutatókétól, akik azt hiszik, rászédtek bennünket; ha úgy érzem megfulladok a romlott, szolgálai miazmák atmoszférájában, tiszta levegőre, éltető fürdőre sietve igyekszem a szabad Angliába».¹

Ezenkívül még három mondatot emel ki az ítélet, különösen azt, amely meg akarja az olvasóval értetni, hogy Franciaország «egy korlátlan hatalom lealázó gyám-sága alatt áll és hogy a jognak, a világosságnak, a szabadságnak rendszerét elviselni, úgy mint Anglia, többé már nem képes».

Hiába védi Franciaország legnagyobb törvényszéki szóznoka, Berryer, «hogy egy szabad alkotmány dicsérete nem lehet bűncselekmény, csak azért, mivel ez az alkotmány oly élesen elüt Franciaország mai intézményeitől», félelvi fogházra ítélik, annak majdani kiállása után rendőri felügyelet alá helyezik, melynél fogva internálható vagy Algirba deportálható lesz.²

¹ Lecanuet, id. m. III. köt. 184. l.

² Összes műveiben a cikk helyett a bírói ítélet van csak, mely

Montalembert elítélése visszhangzik Európában, igazságtalanságánál, még inkább későbbi fejleményeinél fogva. Eötvöst is meghatja, mint Montalembertnek hozzá intézett 1859 április 23-iki köszönőleveléből tudjuk.

Többen barátai közül biztatják, meneküljön külföldre. «A hazát elhagyni bizonyára nagy áldozat, írja neki Lacordaire, de vannak körülmények, midőn ez becsület is.»

Montalembert hajthatatlan marad, végig akarta a harcot küzdeni, föllebbezett. A ravasz császár dec. 2-án kifogott rajta. Ekkor jelent meg a hivatalos lap közleménye, hogy kegyelmet kapott. A császár a kegyelmi határozat dec. 2-iki keltével gúnyosan célozott Montalembert hibájára, hogy az 1851 dec. 2-iki államcsinyt annak idején helyeselte.

Montalembert visszautasítja a kegyelmet. Nem volt eddig Franciaországban semmiféle hatalomnak joga jogerőre nem emelkedett büntetést elengedni, így szólt a hivatalos laphoz intézett szózatában.

A felsőbíróóság is elítéli, bárcsak már három hónapra s a császár újra kegyelmet ad neki, de a pernek országos nagy hatása van Berryer és Dufaure hatalmas védbeszédei következtében, melyek külföldön közölve, titokban visszakerülnek Franciaországba s a hamu alatt égő szikrát ébrentartják.¹

Még nagyobb e hatás Montalembert személyére nézve. Az alkotmányos szabadság hívei, akik 1851-iki hibájáért elfordultak tőle, ezután a magukénak tekintették. Ugy találták, hogy 1851 decemberében elkövetett hibáját ne-

azt elítélte, emiatt nem volt az 1860-ban oda felvehető. L. Oeuvres V. köt. 595—601. l.

¹ Vicomte de Meaux, id. m. 233—237. l.

mes, bátor magatartásával teljesen expiálta. Maga pedig, mint vicomte de Meaux mondta, «elérte, amit ekkor ambitionált, elvitázhatatlan helyet nyert a császárság legyőzöttei között, akik azonban fegyverüket nem tették le».

Ezek voltak Montalembert ajánlásának és megválasztásának Akadémiánkba, közvetlen előzményei. Eötvös értesítette róla. Montalembert a kitüntetést, mely oly távolból és oly körülmények közt érte, nagyra vette. A francia akadémiába jutása óta, így ír 1859 ápr. 23-iki levelében, ez a választás hatotta meg legjobban. Nagyon hálás Eötvösnek részvevő soraiért, melyekkel elítéltetésének, megkegyelmezésének felháborító önkényessége miatt megtisztelte. Biztosítja jelleme, nézetei, talentuma iránt mély rokonszenvéről, mely túl fogja élni az időt és eseményeket. Szeretne vele élőszóval is érintkezni. Ki tudja, teljesül-e hő vágya, hogy itt a földön valaha találkozzanak ?

Meleg, benső barátság hangja szól már e levélből, mely Eötvös életének akkortájt bekövetkezett egy igen fontos tényéről is megemlékezik.

Az 1859. év április elején Lipszében jelent meg névtelenül Eötvösnek terjedelmes, 218 oldalas röpirata : *Die Garantien der Macht und Einheit Österreichs*.

Montalembertnek nem volt még ideje tanulmányozni, csak átfutotta, hogy Eötvöst legalább annak vételéről megnyugtassa, amit a Franciaország és Ausztria között kitörőben lévő háború folytán beálló postai érintkezés hiánya miatt már pár nap mulva nem tehetne.

Csak később, 1860. június 18-iki levelében nyilatkozik érdemlegesen róla s előbbi munkájához méltónak találja.

Montalembertnek, az idegennek ez elismerése, az iratnak «A XIX. század uralk. eszméi» mellé állítása nem le-

het meglepő. Nem ismeri Magyarország multját, Ausztriához való viszonyát s a nemzeti erőnek államalkotó irányát, époly kevéssé méltatja, mint Eötvös, az egyéni és politikai szabadságnak pedig a nemzetitől elszakítva is ugyanazt a nagy becsét tulajdonítja, mint ez.

Annál nagyobb volt a visszatetszés, melyet Eötvösnek e munkája itthon keltett, ahol azt természetesen gyakorlati célzata, nem pedig egy állambölcseleti rendszer szempontjából ítélték meg. Csakugyan életének főtévedése, hibája volt, még pedig úgy a gyakorlati politika, mint az elmélet szempontjából.

Montalembert jól ítélte, midőn azt «A XIX. század uralk. eszméi»-vel hozta kapcsolatba, mert Eötvös az itt kifejtett elveket alkalmazta, ha nem is az adott tényeknek megfelelőleg az 1859-iki Ausztriára. A Bach-féle centralizáció ellen mondottak nagyrészt ismétlések a nyolc év előtt megjelent nagy műből.

Hosszasabban ki kell térnünk Eötvösnek ez elfelelt s a közvélemény által már megjelenése után csakhamar megbocsátott tévedésére, melyet mint mindig Eötvösnél a legnemesebb intenció tagolt. Kulcs az Montalembert iránti barátságához vezérelve által.

De ki kell rá térnünk, ha csakhamar megbocsátották is, az egész életére kiható keserűség miatt, melyet e munkája következtében épúgy szenvedett, mint Montalembert 1851-iki lépéséért. Ez irat mindennél jobban magyarázza különleges helyzetét a közéletben, ahol a költő, az államférfi iránti legnagyobb tisztelet mellett mindig némi idegenkedés, meg nem értés környezi.

Eötvöst «Die Garantien der Macht und Einheit Österreichs»-ben is a történeti jog tisztelete, az államok békés reformok útjánai fejlődésének óhaja, a forradalom, a jako-

binus radikalizmustól való irtózás, az egyéni és politikai szabadság szeretetének érzetei vezetik, mint a «XIX. Század Uralkodó Eszméi»-ben. A nagy francia forradalom, úgy látja, egész Európában felforgatta a társadalmi rendet, de époly erő rejlik a nemzetiségi elvben, ha azt etnografikus értelemben veszik és az európai, nemzetközi jogi egyezmény ellen nyugvó államrendszernek akarják alapjává tenni.

Mindkét veszély ellen a menekvés a történeti jogban rejlik. Ezt a történeti jogot Ausztriára nézve a Habsburg-ház legitim örökösödési jogában találja, amely egyúttal a birodalom egyes részeiben élő nemzetiségeknek létét és autonómiáját biztosítja, mert ez örök jog mindegyik részben külön jogcím által szereztetett.

Ausztria egy, mert minden népe monarchikus s a legitim jog mindegyikben ugyanazt a személyt ismeri el uralkodónak.¹ A nemzetiség ily történelmi jogi értelmében a provinciális sajátosságához való ragaszkodásban áll. A nemzetiségi egyenjogúságra való törekvés egyértelmű a provinciális autonómiára való törekvéssel, amelynek megengedhetősége attól függ, mennyire fér meg Ausztria hatalmával, egységével, melyre a benne élő összes népeknek szüksége van, mert a XIX. század nem kedvez kis nemzetiségek fejlődésének.²

E törekvés megfér az egységgel, ameddig az egész államnak közös ügyeit, ú. m. a kül-, a had-, a pénz- és kereskedelemügyeit nem akarja körébe vonni.³

Ha ez ügyekre nézve Ausztria összes nemzetiségeinek a törvényhozásbani alkotmányos részvéte tényé vá-

¹ Die Garantien d. M. u. Einh. Östr. 15., 17., 56., 57., 61., 64., 90. l.

² U. o. 62., 85. l. ³ U. o. 41., 95. l.

lik s azok kormányzása felelős miniszterekre bízatik, a többi ügyek ellenben a nemzetiségek provinciális autonómiája körébe utaltatnak, Ausztria fennállása biztosítva, hatalma fokozva lesz s elszigeteltségéből kiemelkedve, kívánatos szövetséges lehet.

Eötvös a szabadságról alkotott felfogásához hiven megvan győződve, hogy az ellentétek Ausztria nemzeti-ségei között meg fognak szünni, ha azok az alkotmányos szabadságnak közös élvezetébe jutnak.¹

Ezen elvekkel homlokegyenest ellenkező volt 1850 óta Ausztria kormányzata, az 1849 márc. 4-iki alkotmány felfüggesztetett, a történeti nemzetiségek provinciális autonómiája helyett a német nemzetiség érdekében gyakorolt legkiméletlenebb centralizáció áll fenn.

Eötvös okoskodásának zárlata mindezek után : vissza kell térni az 1849 márc. 4-iki alkotmányra.² Ez ugyanis a népnek azokat a jogokat adta, melyekért a forradalom alatt a legnagyobb lelkesedés mutatkozott s az okok, melyek ez alkotmányt létrehozták, ma is fennállanak és «bármily nagyok legyenek ez alkotmány hibái, minden elfogulatlan bírálója el kell ismerje, hogy benne az alkotmányos szabadság lényeges elvei elismerésre találnak.»

Ami a debreceni detronizációnak egyik indokául szolgált, amiről a 47-esrendi alkotmány alapján álló gr. Desseffy Emil félve írta,³ hogy ha oly osztrák férfiak juthatnak a császár tanácsába, akik a francia-német alkotmányos iskolához tartoznak, az 1849 márc. 4-iki alkotmányban fogják a mentőszert keresni, ez pedig az osztrák-magyar viszály lecsillapítását lehetetlenné teszi: ez az

¹ Lásd Die Garantien. 44—53. l.

² U. o. 16., 54., 204. l.

³ Lásd Kónyi, Deák Ferenc beszédei. 2. kiad. 2. köt. 414. l.

alkotmány Eötvös kibontakozási tervének az alapja, ami magában véve elég meglepő, de még inkább ilyen a megokolása.

Meglepő az a nyugodtság mindenekelőtt, mellyel a Bach-féle rendszert bírálja. Ami Széchenyit halhatatlan «*Blick*»-jének írására tüzelte, ez a Magyarország állapotát rajzoló hivatalos «*Rückblick*» Eötvösnél exakt, nyugodt bírálatra talál, úgy ténybeli adatai, mint következtetéseire nézve.

A 47-es konzervatívok irtózása a márc. 4-iki alkotmánytól, ennek demokratikus, a fejedelmi hatalmat a régi magyar alkotmánynál erősebben megszorító jellegéből is könnyen megmagyarázható. Állásfoglalásuk ellene mégis úgy magyar nemzeti, mint történelmi jogi szempontból helyes volt s könnyebben igazolható, mint Eötvöse mellette.

Az övék ugyanis a történelmi jogot, a jogfolytonosságot inkább megőrizte, a magyar nemzetnek tényleges, bármennyire megnyirbált állami létét, 1847-iki állapotában, elvileg inkább fentartotta, mint Eötvös csatlakozása a márc. 4-iki alkotmányhoz, mely a magyárt az osztrák állam egyik nemzetiségévé, előbb, bár csak jogilag, létezett szuverenitását s ennek exponensét a magyar államot jogilag is tartománnyá tette, az osztrák államba, az osztatlan, egységes osztrák szuverenitásba olvasztotta.

A történelmi jognak Eötvös hangsúlyozta elve ekként az alkalmazásban a Habsburg-ház patrimoniális hatalmává, a fejedelmi jognak egyesítő elvévé alakult át.

Bármily igaz is Ausztria és Magyarországra a dinasztiában rejlő összetartó erőnek Eötvös részéről való értékelése, a belőle levont konkrét államjogi következtetések egészen elhibázottak voltak.

Eötvöst nyilván messzemenő tekintetek vezették. A fejedelmi, a dinasztikus egységesítő elv szemében azt a célt szolgálta, hogy általa a Habsburg fejedelem az uralkodása alatt álló nemzetiségek létét, birodalmi és tartományi alkotmányos szabadságukat egységes szuverén hatalmával jobban biztosíthassa, hogy az európai nemzetek koncertjében az orosz ellen teljes nyomatékkel fölléphessen, a balkáni népeket is ótalmazhassa, a béke és haladás óre, biztosítója lehessen.

A Habsburg-ház trónöröklési jogává diluált történeti jognak ily fogalmazása után meglepő Eötvös érvelése a magyar királynak a balkáni államokra vonatkozó jogairól, melyeket a török birodalomnak várható feloszlása esetére gyakorolni hivatva lesz a császár.¹

Eötvösnek e sajtóságos logikai ellenmondása, mely az osztrák császárba olvadt magyar tartomány szuverén jogcímén kíván a balkán államok fölött fenhatóságot, fejt meg azonban Eötvös felfogásának végső rugóját. E rugó pedig Ausztriának s abban Magyarországnak nagyhatalmi állása, szövetségi, birodalmi jellege, mely Széchenyi óta foglalkoztatta a magyar közvéleményt, anélkül, hogy a birodalomnak, igazában a két állam szövetségének jogi, alkotmányos szervezetéhez, berendezéséhez 1865 előtt nálunk valaki egy lépéssel is közeledni mert volna.

Eötvös a jogi rendezésnek csekélyebb jelentőséget tulajdonítva, a birodalmat, annak nagyhatalmi állását tartotta csak szemé előtt, mint a magyarság biztosításának végső alapját, mint az európai civilizáció nélkülözhetlen feltételét. A magyarság erejét a nemzeti érzés me-

¹ L. Die Garantien, 180. l.

legében, az értelmi, erkölcsi, gazdasági erők bőségében látta, mindezeknek jogilag kifejeződött gerendázatára, mint reflex tüneményre kellő súlyt nem fektetett.

Az ő szemében tehát ennek a nagyhatalmi állásnak valóságos civilisatorius hivatása van, nem merő dynastikus érdeken nyugszik az, bármily nagy legyen jelentősége a sokféle nemzetiség egybekapcsolására. S mivel a Habsburgok háza alatt egyesült népek és államok e közös érdekének biztosítását csak egy államban, bár a részek nagyfokú önkormányzata által tagolt államban tudja elképzelni, ezért ejti el a magyar államiságnak azt a meggyengült formáját, melyet a 48 előtti jog megőrzött, ezért nem helyezkedik a 48-iki jogállapotra, mely e nagyhatalmi állást, a közös érdekek biztosítását — a maga befejezetlen voltában — kérdésessé téve, beháborúra, végül az általa annyira rosszalt forradalomra vezetett.

Ausztria, beleértve Magyarországot, sok századon át képződött egy állam volt Eötvös szemében.¹ Ennek az államnak bajai 1848 előtt abból eredtek, hogy az államhatalomnak hiányzott az egység elegendő mértéke.² Az államnak osztrák és magyar részei közt jogilag fennálló dualizmus a nagy veszélyek percében nem ártott az államnak, mert jogalapja, a Habsburg-ház uralkodó személye általi unio szilárdan állott.

Nem akarom Eötvös gondolatmenetét megszakítani, röviden szükséges mégis rámutatni a nagy ellentétre, mely a Magyarországot magában foglaló Ausztriát egy államnak minősíti s benne mégis két valamit talál, mert a dualizmus kettőre enged következtetni, anélkül, hogy e kettősséget és az egy államiságot tisztába hozná.

¹ Die Garantien, 23. l. ² U. o. 26. l.

Az iratnak egyik nagy hiánya ez, hogy az államkapcsolat természetével, mely a Habsburg-ház örökösödési jogai által támadt, nem foglalkozik s a megállapítás után, hogy az uralkodó személyazonossága ez egységes állam egyes részeiben a nagy veszélyek esetén teljes garantiát nyújtott a szétesés ellen, a meglepő beismerést teszi, hogy közönséges időkben, így az utolsó 30 év alatt e dualizmusból mégis nagy nehézségek származtak. «Azt a ferde, mondhatnám természetellenes állást, így szól, melybe a monarchiában az egyes részek, Magyarországon az ország és a kormány kerültek, nem lehet egyesek hibájának vagy éppen gonosz szándékának tulajdonítani. Mindezen bajok az adott viszonyok szükségképi következményei voltak.» «Nem lehet csodálni, ha azok, akikre az össz állam vezetése bízva volt, mindent elkövettek, hogy a Magyarország külön állásából keletkező anomáliákat némi részben csökkentsek. Az össz állam iránti köteleességeik következménye volt ez».¹

A 48-ig fennállott dualismust, melyet akkor is csak az tett lehetségessé, mivel az alkotmányos intézmények utáni vágy a monarchia egy részében még nem ébredt föl, Magyarország pedig az alkotmánya által nyújtott jogokat csak igen korlátozott mértékben gyakorolta, újra életbe léptetni nem lehet. Az az egység, melyet a monarchiának 48 előtt az uralkodó személyében rejlő kapcsolat, a personal unio adott, 1859-ben nem elegendő.² A külügy, hadügy, pénzügy és kereskedelemre nézve a monarchiában se két miniszterium, se két törvényhozás nem állhat fenn. Ezeknek az ügyeknek az egész monarchiára nézve közösen kell intéztetni.³

¹ Die Garantien. 27. l. ² U. o. 52. l. ³ U. o. 41., 42. l.

A munka alap gondolata, következtetéseinek zárlata, hogy az 1849 március 4-iki alkotmány alapján lehetséges Magyarországra nézve is üdvös kibontakozás, azt hisszük, a gyakorlati politika szempontjából nagyobb tévedés volt, bárcsak a gondolatok világában, mint Montalembertnek, bárcsak rövid idejű, tényleges csatlakozása Napoleon regime-jéhez. Mert ez, bár a polgárok politikai szabadságának megsemmisítésével, Franciaországot megint Európa vezető hatalmává tette. Az 1849 márc. 4-iki alkotmány elfogadása a magyarságot jogilag és végleg megfosztotta volna állami lététől.

Gróf Andrassy Gyula erősen neheztelt érte s szemrehányásokat tett Eötvösnek miatta, ki azzal védekezett, hogy műve kefelevonatát megküldte Deáknak, ez pedig megjegyzés nélkül küldte vissza, ami arra mutat, hogy Deáknak nem volt kifogása a közzététel ellen. Deák viszont úgy magyarázta hallgatását, hogy bármennyire ellenkezik is felfogása Eötvösével, a hazának annyira vészes helyzetében nem érzett magában jogot mások eltérő véleményének megakadályozására.¹

Eötvös ez anonim iratával helyzetét a közélet vezéreiből előtt — mert a nagyközönség szava nem hatott el, — igen megnehezítette, bizalmatlanságot keltezett nem szándékainak tisztasága, de politikai érzékének helyessége iránt s e kedvezőtlen közhangulat kihatott későbbi életére is. Valósággal megszenvedett e munkájáért, az abban kifejezett gondolatok, javaslatokért. Akkor is, midőn ezeket mint tévedéseket már 1860-ban feladta, félreismerés, elszigeteltség lett osztályrésze s önkéntelen rokonszenvet érezhetett a hasonló sorsú Montalembert

¹ Lásd Kónyi M., Deák Ferenc beszédei. II. kiad. II. köt. 405. l.

íránt. Olyan kitételei, melyek leveleiben, némileg irataiban is gyakoriak, hogy eszméit nem értik, hogy Deák is féltékeny rá, hogy kisemberek is gyakoroltak hazájuk sorsára nagy befolyást, vagy midőn izoláltsága miatt panaszkodik, hogy tekintélye itthon nincs, inkább csak túrik, elvei győznek, de mások dicsőségére: keserűségének mind e jelei¹ a 60-as évekből eléggé mutatják az ürt Eötvös és nemzete között, sőt nemes intencióinak félreismerését.²

Eötvös e művével rászolgált a közvélemény ellenzésére. Mert bármily magasak voltak abban szempontjai, melyekből az 1859-iki Ausztriát nézte, azok sem a nemzetközi, sem az állam belélete tekintetében nem méltatták kellőleg a valóságot. A 67-iki kiegyezés vágya szólal meg tulajdonkép belőle, de az oda vezető eszközök fölismerése nélkül. Az Ausztriában élő népek érdeke, mint a nagyhatalmi állás oka, az egyéni és politikai szabadság, mint annak támasza, a történeti jog, mint a nagyhatalmi állás alapja és kapcsa, szubjektív képek maradnak Eötvösnél, nem bírnak a fogalom értelmi szabadságáig, a jognak éles világosságáig emelkedni.

Meglátja a jövő alakulat nagy körvonalait, de nem életet adó részletvonásait.

Eötvösnek elszigetelve kellett maradnia e lépésével úgy a 47-esek, mint a kibontakozást a 48-iki törvények alapján lehetségesnek látók között. Egy nemes léleknek jószándékú álma volt, mely azonban nemcsak a tények mérlegelésében hibázott, de elméleti, bölcselmi alapjaiban is tarthatatlan volt.

¹ Lásd Falk, Kor- és jellemrajzok, 226., 229., 239., 255., 263., 264., 330. l.

² Lásd Szász Károly naplóját idézve Ferenczi Zoltánnál id. m. 252. l.

A XIX. század uralkodó eszméinek elméleti alaphibáját hozta át e tervezetbe.

A nemzetinek államalkotó erejét, jogcímét másként igazolni nem lehet, mintha a nemzet természetileg adott ténynek, mely előtt az egyesnek meg kell hajolnia, lelki egységnek, kollektív személynek tekintetik, melyhez az egyén elemként, tagként kapcsolva van.

Ily tény, ily kollektív személyiség előtt Eötvös nem hajolhat meg, mert ő egy más alaptényt fogad el, az egyént, ennek szabadságát, melyet egy oly ténynek, mint a természetileg adott kollektív, nemzeti, lelki egység, alárendelni nem enged, különösen, ahol különböző nemzetiségek élnek egy közületben, mert itt az egyik nemzetiség uralkodása a többiekhez tartozók egyéni szabadságát szükségkép megsemmisítené.

A nemzetiségben előítéletet, az emberi szellem egyetemes tartalmával nem egyenlő értékű, esetleges, közömbös megnyilatkozást látva, azt az állam alapjává, mozgatójává tenni sehogysem tudta, amelyet különben is az egyén eszközének, csak az egyéni szabadság védőjének tekintett s melynek jogfentartó akcióját is nemzeti forrásával összeköttetésbe nem hozta.¹

Eötvöst nem ingatták meg felfogásában se hazai, se külföldi bírálatok, ha ezek között oly jelentékenyek voltak is, mint Radovitzé vagy Schmidt Juliáné.

Az első hiába állapítja meg: «A nemzetiségi elv, ha elválasztatik egyéb politikai feltételektől, a szerződések szentségétől, a katonai és gazdasági érdekektől, a történelmi fejlődés egész menetétől, elégtelen s nagyon ártalmas lehet. Ellenben ezekkel az eleven végtagjaival össze-

¹ Lásd szerző, Politika, 88. I. II. kiad.

kötve az állami élet lelke. És Európa jelen korának épen az a szignatúrája, hogy a nemzeti, mint magasabb, mert szellemibb fokozat emelkedett az állami élet többi föltételei fölé.

Eötvöst nem zavarja meg Schmidt Julián alaptétele, hogy a szabadságot, egyenlőséget, nemzetiséget nem lehet egyenértékűek gyanánt egybevetni. A két első, a liberális iránynak e lényeges követelménye eredetében és Eötvösi értelmében egészen negatív, míg a nemzetiség alkotóerőt jelent, épp úgy, mint a népszuverénitás. Nemzeti létre törekvés és népszuverénitás egy forrásból erednek, abból az ösztönből, melynél fogva az emberek belsőleg egybe tartozó elemeket egyesítő szabad szervezethez, az államhoz kívánnak tartozni. Népszuverénításban és nemzeti létre törekvésben konzervatív, vagyis egybetartó erő rejlik, mely az egyént önző egyedüliségéből kiemelje s neki egy élő szervezetben tartalékot nyújtson.

Eötvös nem látta, hogy az állami létért folyó küzdelmek, az érte hozott áldozatok nemcsak abban az értelemben folynak az anyagi és szellemi javakért, mivel ezek állami hatalom nélkül veszélyeztetve vannak, hanem abban is, mert e javak nemzetenkint mások, sajátosan különbözők s mert ily küzdelemre az állam szervei, fejedelme, törvényhozói, végrehajtó közegei, fegyveres ereje csak akkor képesek, ha e javak ily sajátos értékességétől, szeretetétől át vannak hatva.¹

Eötvös még 1859-ben is több ízben kételkedve beszél a nemzeti érületről,² nem veti el végleg előbbi álláspontját,

¹ Lásd szerző, Eötvös és a külföldi kritika. 16—18., 51., 53., 55., 56., 59. l.

² Wenn man all dasjenige, was mit dem Bewusstsein nationeller Individualität zusammenhängt, ein Vorurteil nennen will, so muss

hogy az előítélet¹ s bár elismeri, hogy igen nagy hatású volt az utóbbi évek eseményeire, a belső, szükségszerű összefüggést az állami és nemzeti lét között határozottan visszaütíti.

Mert az államokat szerinte az érdekek egysége, a nemzetiségeket az érzelmek egysége tartja össze.

Amint egészséges embernél sem az agy, sem a szív kizárólag nem uralkodhatik, az állam sem fogja azt, ami mint a nemzeti öntudat, az egyes kedélyében gyökerezik, s a nemzeti érzet az államot, melynek fentartása a többség érdekében áll, megsemmisíteni.²

Már a XIX. század uralkodó eszméiben (I. köt. III. fej.) lemondott a nemzetiség fogalmának megállapításáról azzal a megokolással, hogy az érzelem. Ide tér megint vissza.

Mintha az állam is nem volna érzelem, a polgároknak vagy a korlátlan fejedelmeknek önhatalmuk, öndicsőségük fölött érzett örömnél, az állam fentartotta jogi, kulturális, humanitárius intézményekkel való megelégedésnek, ezek szeretetének érzelme.

Ahol pedig az állam nem érzelem, ahol sem a polgároknak, sem a fejedelmeknek erős érzelmén nem nyugszik, akár származzanak ez érzelmek magasztos, akár alacsony indokból, ott az a bizonyos állam nem is állhat fenn.

Eötvös előtt azonban axioma, mellyel az államcélról fejtegetéseit a második részben (II. könyv, IV. fejezet) zárja, hogy az állam oly lény, melyet nem lehet szeretni.

man zugeben, dass die Ereignisse vom Jahre 1848 auch nicht einmal eines dieser Vorurteile zerstören konnte. Die Garantien. 22. 1.

¹ Ob wir das Princip der Nationalität als einen notwendigen Faktor unserer weiteren Entwicklung oder bloss als ein Vorurteil betrachten. U. o. 65. 1.

² U. o. 175. 1.

Csodálatos, hogy a költő Eötvöst mennyire elhagyja a fantáziája az állammal szemben.

Az állam a becsületnek, az igazságosságnak, a hűségnek, a családi szeretetnek, a könyörületnek, a szeméremnek, az isteni félelemnek, a jó erkölcsnek nem pusztavágya, sem pusztadoktrinája, hanem — idők és körülmények szerint ugyan helyes vagy helytelen — de valószínű megtestesülése kényszerítő törvények által. A gazdasági, a művészi, a tudományos, a vallási életnek pedig támasza gondozó, segítő eszközeivel.

Ily javak összefoglalóját miért ne lehetne, sőt kellene szeretni? Azért talán, mivel ez összefoglaló, fentartó hatás külső hatalommal, adószedő, rendőr, katona közbenjöttével történik? akik a lélek hatalma, szabadsága ellen fordulhatnak? De épp úgy lehet ezek fentartója, védője az adó, börtön, fegyver.

Aki az államnak fizikai kényszerítő minőségén megütközik, csak az anarchiában nyughatik meg, ahol a fizikai kényszertől való mentesség garanciája azonban még kevesebb, mint az államban.

Vallás, irodalom, művészet, erkölcs nem állanak az egyik, az állam a másik oldalon. Egymást tartva, áthatva, ellensúlyozva olvadnak egybe a nemzet összetételében, annak teljes személyiségében a bölcselmi intuiciónál. Csak a kritikai irány, mely Eötvöst uralkodói eszméiben vezette, mely mindenekfölött reális, tapasztalati akart lenni, teszi érthetővé, hogy az állami és társadalmi állapot felboncolása után az élő nemzet egységét, mely e két állapot szintézise, se bölcselmi intuiciónál, se költői fantázia útján rekonstruálni nem tudta.

Kritikai analizisében kisiklik kezéből az emberinek összes életirányait egyesítő nemzeti erő és ennek azt a leg-

főbb életműködését, mellyel országol, az államot, a többi-től elszigetelve tudja csak megérteni.

A forró érzésnek, mely a költő Eötvöst magyar nemzetéért az óda szférájáig emeli s egyik legszebb hazafias énekével gazdagítja, teljesen nyoma vész az állambölcse-lőben. Nemzete mivoltát csak az érzés elemén át bírja megfogni. A nemzeti a maga teljességében előtte merő érzelem, értelme nem bírja ennek célját, tárgyiasult külső alkotó elemeit, így az államot, ha a nemzeti erő eddig emelkedett, ennek vágyát, ha még csak megszerzendő, az érzelmi elemekkel összekapcsolni, céljából, e tárgyi elemekből érthetővé tenni.

A keresztény gondolatnak az egész emberiséget át-ölelő egyetemessége is, mely Eötvös lelkét oly erősen fogva tartja, megnehezíti reá nézve a nemzetinek teljes méltatását.

Mert a nemzeti elsőbbsen is valami különös, az emberit darabokra szakító tényezőként jelentkezik. A természetfölötti, vallási alapon nyugvó világnézetnek bonyolultabb utakra van megfontolásában szüksége, hogy a nemzetit gondolatrendszerébe beillesse, mint a tiszta észbeli erősségekre épített humanizmusnak. A nemzeti könnyen a muló, az esetleges értékek tárházába kerül a kereszténység örök, föltétlen értékei mellett, ha a nemzetiben okvetlenül megkívántató egyetemes emberi elemről — enélkül pedig nincs is nemzeti, csak természet-rajzi sajátosság — megfeledezünk.

Az Eötvös által annyira előtérbe állított egyéni szabadságnak is a gyökere — az ő gondolata szerint — a keresztény hit egyetemességéből táplálkozik. Erre a gondolatra van a XIX. század uralkodói eszméinek rendszere fektetve. E hit azonban az egyesnek, nem a népeknek

üdvére fordítja gondját s utóbbit csak mint az első függvényét foglalja magában.

Eötvös gondolkodásának vallásos háttere is magyarázza a nemzeti, a hazafias érzésnek s az államnak egymástól való elszigetelését, szembeállítását s azt a reményt, hogy az alkotmányos szabadság által a nemzetiségi elvnek úgy nemzetközi, mint belpolitikai bonyodalmi, nehézségei megoldásra találnak.

«A XIX. század uralkodói eszméi»-ben felállított hibás elmélet az államról, a nemzetiről sugalta neki az 1849 márc. 4-iki alkotmány elfogadását, ez adta neki a reményt, midőn 1860 után már a dualizmus alapjára állt, hogy a szabadelvű alkotmány alapjára helyezkedő Schmerlinggel is lehetséges a kiegyezés, ez vezette a *Politikai Hetilap* alapításában, mely az osztrák szabadelvűek megnyerését tűzte ki céljául Magyarország önállóságának visszaszerzésére.¹

Nemcsak az alkotmányossá vált Ausztria népeinek későbbi magatartása irányunkban cáfolta meg e reményeket, melyek a nemzeti tényezőnek kizárólagosságát, önközpontja körüli forgását tanúsították.

Más nemzetek élete ugyanezt mutatja. Az alkotmányossá vált Poroszországban a szabadság nem egyenlítette ki a lengyel, a dán és német ellentéteket.

A cári autokrácia körében a finnek nemzeti önállósága még elért, az alkotmányossá vált orosz nemzet ellenben keresztülgázolt rajta. Az alkotmányossá vált Törökország európai részeinek elvesztésével fizette meg alkotmányos kísérletét.

Eötvös 1859-iki hibáját csakhamar jóvátette 1860-iki irata által.² A két írás közé esik a villafrancai, illetőleg zü-

¹ Lásd Falk, Kor- és jellemrajzok. 227., 249., 256., 262. l.

² Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte Deutschlands.

richi végleges békekötés 1859 nov. 10-én, mely Piemont kezére juttatja Lombardiát s mind közelebb hozza az olasz és német nemzeti állam kialakulásának lehetőségét.

Eötvös már 1859-ben látja ezek közeledését,¹ de érvelése Ausztria hatalmának garanciái tekintetében nem ezekre támaszkodik. A tények logikája azonban, mely a zürichi békében megnyilatkozik, mindinkább az olasz és a német egység felé terelte Európa hajóját. Ezek kényszerítik később Eötvöst arra, hogy a magyar állam önállóságát követelje, mert Ausztriának Magyarországgal együtt a német államba olvadását lehetetlennek látta. Legfőbb elveit most sem változtatja, bizonyosság erre a nemzetiségi kérdésről kibocsátott irata, de az adott erőviszonyok között azoknak dualisztikus alkalmazását találja megfelelőnek. Sőt az 1867-ben Ausztria és Magyarország között kialakult dualisztikus unió létrehozásában Deákkal, Andrássyval — Falk is, azt hiszem jogosan mondja — mint harmadiknak, Eötvösnek elévülhetetlen érdemei vannak.²

XI.

Montalembert, a pápa világi hatalmának, a lengyel nemzet föltámasztásának szószólója Magyarországon 1861-ben.

Ha Eötvös közéleti működésének zátonyát 1851-től 1859-ig az állam nemzeti alapja alkotta, melyet, 1860-iki iratával a történelmi Magyarországhoz csatlakozva, kikerült s mely utóbbihoz élete további folyamában állhatatosan ragaszkodott, Montalembertnek 1860 után kellett politikai hajójával ugyane zátonyt kerülhajtózni.

¹ Die Garantien . . . 5., 7. l.

² Lásd Falk, id. m. 242. l.

Montalembert-t vallási meggyőződése — de nemzetközi politikája is — hozza a nemzeti állammal összeütközésbe.

Az olasz nemzet sok százados vágyódása függetlenség után az egységes állam útján látszott egyedül megvalósíthatónak. Montalembert ellenben államok szövetségét hitte arra egyedül jogosnak, alkalmasnak.

E megvalósulás az 1859-iki zürichi béke óta egyre határozottabb aikat öltött s létében a pápai államot, Montalembert nemzetközi politikájának e sarkpontját, katolikus vallásának — felfogása szerint — szükséges védvárát fenyegette.

Amíg azonban Eötvösre nézve az állam nemzeti alapja és az állam rendeltetése közötti ellentétet a történelmi magyar állam gondolatához való csatlakozás a gyakorlati életben eltüntette, a pápai állam világproblémája s Montalembert «Szabad egyház szabad államban» jelmondatának irányzata az ellentétet a végsőig kiélesítette.

Montalembert életét az elnyomott népek védelme majdnem époly mértékben foglalkoztatta mint az egyház szabadságának biztosítása.

Az irek, a lengyelek, az olaszok szívéhez nőttek, a magyar nép küzdelme alkotmánya visszaszerzéséért 1861 után mélységes, maradandó rokonszenvvel töltötte el s hozta barátságba Eötvössel. De mint ez, a nemzeti törekvésekben rejlő világátalakító, az emberiséget új hatalmakkal, új államszemélyiségekkel megajándékozó fogamzást nem értette meg.

Ő is a nemzetinek csak érzelmi, erkölcsi, művészi oldalát s az egyéni szabadságnak ezekben föllépő expanzióját látta. A különböző népek elnyomása valamely más, fölöttük uralkodó nép által szemében csak az egyéni szabadság elnyomása volt.

Bármennyire felfogta az ir, a lengyel, a svájci lélek külön szellemét, bármennyire szerette az emberinek ezt a különös, egyetlen sajátosságát, melyben azt e népek irodalma, házi élete, erkölcei, létük fentartásáért vivott társadalmi és politikai harcaik napvilágra hozták, rejtély maradt előtte a népi lélek, a nemzeti érzés végső törekvése, a benne rejlő egész erő s ennek egyedüli teljes kielégülése : az egységes állami lét utáni váagnak teljesülése, az állami függetlenség.

Az államot Montalembert is csak a jognak, az igazságosságnak megtestesüléseként, az egyéni szabadság, a vallás szabadságának ótalmazójaként látta. De benne a külön nemzeti lét fentartóját, és a jognak, az igazságnak, sőt a vallásnak is a nemzeti sajátosság általi módosulását már nem vette észre.

A jog neki valami örök, változatlan, minden esetleges nemzeti sajátosságtól megtisztult általános viselkedési szabályt jelentett, mely az egyéniség szabadságának körét vonja meg, de azt biztosítja is.

Az államok viszonyát egymáshoz, a nemzetközi jogrendet ennél fogva ugyanazon legfőbb jogelvek alatt állónak tekintette, amelyek az egyének egymás közötti viszonyára nézve érvényesek.

Minden jog továbbá folyton újjáalakul az életviszonyok megváltozása szerint. Az emberi élet nem halad örökké egy csapáson, új utakat, új célokat teremt, melyekkel a régi jog nincs összhangban. Az új élet új jogot kíván.

Legfőképp áll ez a közjogra és a nemzetközi jogra.

A patrimonialis, az erőszaki alapon épült államoknak új alapot kellett adni a XIX. században annak a szabadságnak nevében, melynek Montalembert lelkes levontéjévé szegődött.

De a jogot, mint emberi szabad cselekvések külső szabályát, a vallással nem tudta kellő viszonyba hozni. Utóbbi adván meg a végső feleletet az emberi élet összes szabad nyilvánulásaira, a vallási és jogi parancsoknak parallelismusát nem bírta elképzelni s a vallásiaknak és jogiaknak oly egybevágását tartotta egyedül megfelelőnek, mely az elsőeknek fölényét a jogiak fölött ezeknek egész területén külerővel is biztosította.

Vallásos hitének belső ereje nem tűrhette, hogy annak parancsait a külsővé vált emberi cselekedetek világában a jog ne biztosítsa.

A nemzeti erő, a jog iránt táplált ily lelkülettel irtóztatva látta mindazt, ami Olaszországban 1859 óta történik.

Életének első válsága, melybe mint kezdő ifjú a 30-as években jutott, ismétlődik meg az olasz események következtében.

Választania kell most az elnyomott olasz nép szabadsági törekvései s a pápa világi hatalma között.

Meg kell érnie, hogy életének vezérelvét: az egyház és állam elválasztását, kedves formuláját, «Szabad egyház szabad államban» ellene fordítsák, hogy a pápai állam bekebelezését az egységes olasz államban e formulával igazolják.

A francia külügyminiszter, Walewski kijelentésével az 1856-iki párisi kongresszuson, hogy Franciaország, ha a pápai államot az anarchiának kitenni nem akarta, kénytelen volt 1849-ben Rómát csapataival megszállani, de hogy lehetetlen félreismerni egy állam helyzetének abnormis voltát, mely csak egy más hatalom seregeivel bírja magát fenntartani, ezzel a kijelentéssel föl van vetve a pápa világi hatalmának sorsa.

Az orosz elleni krími szövetségbe bevont kis Piemont ott ül a nagyhatalmak között alkotó szellemű minisztere, Cavour által képviselve. Napoleontól is osztott óhajtságának tárgyalását, hogy a pápai állam egyes részei, a Legációk Piemontba kebeleztesse, egyelőre elhalasztják, mert a pápa volt kiszemelve a születendő trónörökösnek keresztapjává.

Az 1858 július 20-iki Plombières-i találkozón azonban Napoleon már megállapodik Cavour-ral az Ausztria elleni háborúban s a pápai állam megcsönkítésében.¹ Ausztria legyőzése után 1859-ben Piemont erősen készülődik e megállapodások értelmében az annexiókra; lázadásokat támaszt a pápai állam egyes részeiben is s Napoleon a pápához intézett 1860-iki január 11-iki levelében² már fölveti a gondolatot, «hogy a Szentszék igazi érdekeinek legmegfelelőbb lenne a föllázadt tartományokat fölládozni.»

A pápa tiltakozik s miután a Romagná-t Piemont már elvette, Umbria és a Marchák védelmére készül.

Májusban Garibaldi elfoglalja Siciliát, a Nápolyi királyságot, Cialdini pedig Napoleon tudtával a fenti tartományokat.

Az egységes olasz nemzeti államhoz már csak Velence s a pápai területek szükségesek.

A vitéz, de számra csekély pápai seregen Castelfidardónál nyert piemonti győzelem után tartja Cavour 1860 november 12-én Turinban híres parlamenti beszédét, mely Montalembert és Eötvös lelkének egyaránt drága gondolat-
tal akarja az ezeréves pápai állam s az olasz nemzeti egység nagy, világraszóló ellentétét megoldani, az egyházat állami hatalomból tiszta lelki hatalommá átalakítani.

¹ Lásd Kossuth Irataim. I. köt. 25—63. l.

² Lásd Lecanuet, id. m. III. köt. 214. l.

Az emberiségnek a világegyház és a világállam kapcsolatára alapítani vélt abból az európai rendszeréből, amelyet Nagy Károly kezdeményezett s amelyet a római német császárok egészében fenntartani az örökös küzdelmek dacára sohasem tudtak, már csak a pápai állam maradt fenn. A világállam helyén előbb az államok egyensúlya, a XIX. század óta pedig egyre láthatóbban a nemzeti államok bontakoztak ki.

A képződő olasz nemzeti állam megvalósulása azonban a világ kétszázmillió katolikusának lelki feje alatt álló római államterületbe, az akkori nemzetközi jogba ütközött s a többi államok világi érdekén kívül a katolikusok vallási aggodalmaival is számolni volt kénytelen.

Cavour, az olasz nép nemzeté levésének, egy állami hatalommá egyesülésének kitartó, messzelátó, szerencsés kezű Mózesé említett beszédében egyenesen Montalembert fölfogására alapítja tervét, mely ez összeütközéseket kiegyenlíteni, a támadt aggodalmakat megszüntetni alkalmas.

Amiért Montalembert az *Avenir*-ben küzdött, amit beszédében hirdetett, amit Napoleon ellen a katolikusok kötelességeként hangoztatott : a hit és a szabadság frigyét, az állam és az egyház elválasztását ajánlotta Cavour is, egyenesen Montalembert-re célozva 1860 novemberében.

«Azt hiszem — így szólt — a római kérdés megoldását az a meggyőződés fogja meghozni, mely a modern társadalomban, sőt a nagy katolikus társadalomban mindinkább terjed, hogy a szabadság a legkedvezőbb az igaz vallásos érzület kifejlődésére.»

«Megvagyok győződve, ez igazság mihamarább győzedelmeskedni fog. Láttuk, elismerték a katolikus eszmék legszenvedélyesebb védői, láttuk, mint demonstrálta nagy

zajt ütött könyvével egy illusztris író egy világos pillanatban Európának, hogy a szabadság mennyire hasznos volt a vallásos érzés fölkelésére.»

Montalembert a célzást megértve, nyílt levélben fölháborodva felel s tiltakozik, hogy Cavour «perverz céljait a vallás és szabadság közti hazug egyezés fátyolával takarja és az ő, Montalembert bizonyosságára hivatkozik.»¹

A vallás és a szabadság nemes frigyét 30 év óta szolgálja, a társadalom üdvére elkerülhetetlennek tartja e frigy diadalát, de épen ezért kell Cavour ellen küzdenie, mert ennek politikája tette e diadal kivívását a legnehezebbé.

Az egyház a szabadságot csak oly föltétellel fogadja el, hogy ő is osztályosa legyen.

Hosszas tapasztalataira, különösen a Franciaország-nak utolsó 10 éve alatt szerzettekre támaszkodva, háborzás nélkül mondja Montalembert: «Ideálja a szabad egyház szabad állam kebelében.»

Az egyház szabadsága azonban mindenekelőtt fejének abszolút szabadságán alapszik, ennek a szabadságnak 10 század óta, világi szuverenitás a paizsa. Cavour ezt akarja elvenni a pápa világi hatalmának megszüntetésével. Hogyan kívánja hát, hogy az egyház olyan szabadságot fogadjon el, amely az övének elnyomásával kezdi.

«Nem, nem, így zárja filippikáját, ön nem a szabadság, ön az erőszak s ne kárhoztasson, ha hozzá tesszük, ön a hazugság. Áldozatai lehetünk, de bolondjai nem leszünk.»²

Az insultus Montalembert-nek a felháborodás szenvedélyes hangján írt e mélyen sértő levelében annál nagyobb volt, mert az összeütköző felek személyesen ismer-

¹ Lásd Montalembert, Oeuvres, Tome VIII. 652. l.

² Id. m. 657. l.

ték egymást. Cavour, aki Párisban a nagy jezsuita szóno-
kot, Ravignan-t, Dante és Assisi Ferenc történet íróját,
Ozanamot oly odaadással hallgatta, akit Coeur, «a XIX.
század Cyprianja» tanai által a katolikus elvek és a
társadalmi haladás szövetségének megnyert, Párisban
léte alatt a 40-es években nagy rokonszenvvel kísérte
Montalembert küzdelmét az egyház tanítási szabadsá-
gáért, az 1856-iki párisi kongresszus alatt pedig személye-
sen is érintkeztek.¹ Cavour ez inzultusra válaszként ki-
jelenti, hogy ha Róma Piemont kezébe kerül, «a szabad-
egyház szabad államban» nagy elvét fogja proklamálni.

Montalembert erre és az április 9-iki beszédre írta
válaszul² április 20-án terjedelmes levelét, melynek kezdete
egyenesen megvádolja Cavour-t, hogy tőle kölcsönözte
a «Szabad Egyház szabad államban» formuláját s mivel
Montalembert-t is annak a liberálizmusnak előharcosa-
ként említi, melyet ő (Cavour) a katolikusoknak kíván
«jogot szerzett, sőt kötelessége, hogy a fegyvert, melyet
tőle elragadott, kezéből kicsavarja».

A hosszú vád- és védirat egyetlen engedményt tesz
Cavour-nak. Elismeri, Cavour a vitát igazi alapjára fektette
kimondva, hogy minden katolikus párt és nemzeti
különbség nélkül egyaránt érintő, legélethevágóbb kér-
désről: az Egyház szellemi függetlenségéről van szó.

Montalembert ez egyetlen engedményében egyenesen
örül Cavour nyilatkozatának, hogy a katolikusokat meg

¹ Lecanuet id. m. III. köt. 201. l. — Kraus F. X., Cavour, 86. l.

² Montalembert, Oeuvres, IX, köt. 3—64. l. — Egy későbbi
iratában: La presse cathol. en Italie (Oeuvres, IX, köt. 92. l.), már
formulájának nem kölcsönvétele, hanem egyenesen eltulajdonítását
állítja. 1864-iki Malines-i beszédében pedig egyenesen azzal kezdi,
hogy e formula, ha tőle elrablá is egy nagy bűnös és forgalomba is
hozta, meggyőződéseinek és reményeinek jelképe marad.

akarja győzni, mennyire nem fogja Róma egyesítése Olaszországgal ennek függőségét maga után vonni, sőt ellenkezőleg az állam és egyház elválasztása által ennek függetlensége bizonyára még gyarapszik. Nem kevésbé örül a továbbinak, mely szerint Cavour meg van győződve, hogy Európa katolikusainak nagy többsége helyeselni fogja az elválasztást s a felelősséget a harcért, melyet a római kuria a nemzettel kezdeni akart, arra fogja hárítani, aki e harcnak szítója volt.

Cavour e nyilatkozataiban, így szól Montalembert, el van hát ismerve, hogy mindenki előtt az az erkölcsi felelősség van itt szőnyegen, melynek egyedüli bírái Isten és utána az emberiség lelkiismerete.

Montalembert, midőn ekként örül, hogy Cavour az erkölcsi felelősség terére viszi a vitakérdést, nem veszi észre, hogy őt odakövetve, nagyon gyöngíti későbbi érvelését, mely Cavour terveit és már véghezvitt tényeit az olasz államok ellen a fennálló nemzetközi jog szempontjából támadja.

A vitának Montalembert és Cavour közötti lényege csakugyan erkölcsi, nem egyedül jogi. Erkölcsi annyiban, mert akörül forog, vajjon a nápolyi, toscanai, pármái, modenai államok polgárainak erkölcsaire melyik állam rendszer az üdvösebb, az abszolút monarchikus, vagy az alkotmányos? De erkölcsi annyiban is, vajjon az egységes olasz állam polgárait emeli-e erkölcsileg magasabbra állami léte, az ennek céljaiért való állampolgári kötelelességteljesítés, az ennek hatalmasabb szerkezete nyújtotta jog? Vagy az akkor létezett, a nemzetközi jog által elismert kisebb államoké? A világi államok legalább elvileg nem utasították el az alkotmányos életre való áttérés lehetőségét, habár gyakorlatuk azzal teljesen ellenkezett is

s az abszolutista Ausztriától való teljes függésük mellett annak megváltoztatására kevés kilátást nyújtottak. A pápai állam, tapasztalatai következtében, melyeket 1848-iki alkotmányos kísérleteivel tett, elvileg kizárni látszott minden alkotmányos berendezést. Cavour bármennyire keresztül gázolt az olasz államok jogán, bármily kétesek voltak «szövetségei» Mazzinival, Garibaldival, erkölcsileg nézve két nagy célért, az olasz egységért s az alkotmányos monarchiáért küzdött.

Montalembert nem bocsátkozva e közelfekvő szempontok méltatásába, bevezetése után mindjárt, vádja és vitája érdemének előterjesztése nélkül előre kijelenti, hogy Cavour terve igazi katolikusok hozzájárulását nem, soha sem, senkitől nem fogja megnyerni.

E csak később részletesen megokolni próbált, apodiktus, kárhoytató ítéletnek ez előbeszédéből, ez engedményéből, hogy Cavour helyes alapra fektette a vita eldöntését, midőn azt az erkölcsi felelőség legfőbb elveitől tette függővé, melynek bírāja Isten, mintha mégis kicsillámlanék Montalembertnél valaminek érzete, amit szóval el nem mond, sőt amivel vádiratának, ítéletének kegyetlen szemrehányásai egyenesen ellenkeznek, de ami ez elismerésben hallgatag mégis bennfoglaltatik.

Ez az érzet az, hogy Cavourt s az olasz katolikusok millióit az idők árja oly dilemma elé állította, mely választást kívánt szeretetüknek egyformán drága két kincse: vallásuk és egységes nemzeti létük között.

Az ily dilemmákban vagy hűtlen lesz, aki választani kénytelen, az egyikhez s azt a másiknak vagy egyenesen föláldozza, vagy legalább is annak rovására kegyeli, vagy ha ily megalkuvásra képtelen, ha mindkettőhöz egyaránt hű akar maradni, szive megszakad belé.

Montalembert mintha érezte volna, hogy — ha nem is ily súlyos — dilemma elé őt is állította a Gondviselés, midőn pályája kezdetén a vallás és a szabadság szövetségét, a lengyel nemzet felszabadítását hirdette és XVI. Gergely rosszaló szózata előtt meg kellett hajolnia.

Cavour életfolyásának egyes pontjai valóban ily konfliktusra utalnak. Családi hagyományai, Szalézi Szent Ferenczel való rokonsága a katholicizmushoz kapcsolták, Lacordaire, Ravnian, Gerbet, Ozanam, Abbé Coeur, e liberális francia katolikusok voltak ifjú korának ideáljai. Vallási magatartása az 1854-iki kolera alkalmával, barátságos Rosmini-vel, Manzoni-vel,¹ az 1860 végén Pantaleoni közvetítésével tett, s IX. Pius által már-már elfogadott békés megegyezési kísérlet a világi hatalom megszüntetésére, kijelentése 1861 márciusban, hogy Róma bekebelezésének nem szabad fegyveres erővel történni, majd végnapjai azt bizonyítják, hogy Montalembert tévedett, midőn Cavour-t lelkiismeretlen, vallástalan, közönséges bűnösnek bélyegezte. Cavour minden ellenkező egyházpolitikai és nemzetközi tényei ellenére vallásos, katolikus érzésű ember volt, aki azonban vallása fejének politikai hatalmával kellett szembeszálljon, ha olasz nemzetét lábraelállítani akarta.

Montalembert kárhóztató ítéletének megokolása folyamán arra fekteti a súlyt, hogy Cavour, ha akarná is, képtelen beváltani ígérését: az egyház teljes és föltétlen szabadságát, a vallásos szellem és a szabadság nagy elvei közötti béke megkötését.² Aki, mint Cavour, Bresciai Arnoldra, Dantera, Savonarolára, Sarpira, Giannone-ra

¹ Fr. X. Kraus, Cavour, 63., 66., 67., 79., 86—90. l.

² Lásd Montalembert, Oeuvres T. IX. 7. l.

hivatkozik, mint terveinek előfutáira, akinek jelenleg azok a szövetségesei Német-, Angol- és Franciaországban, akik a katolikus egyház elnyomására törekszenek, az nem várhatja, hogy szavainak higgyenek. E szövetségesei azonnal hátat fordítanak neki, megszűnnék emberük lenni, ha ígéretei őszinteségében biznának.

S amit Cavour maga tett a piemonti s más olasz püspökökkel, szerzetekkel, ahogy keresztülgázolt a nemzetközi jogon anektálva Toscanát s a többi kis olasz államokat s elfogadta Garibaldi sicíliai és nápolyi hódításait, még kevesebb biztosítékot ígér az egyház szabadsága tekintetében.

Aki bevallja, hogy politikájának vezérsillaga tizenkét év óta az olasz nemzet egysége, koronája Rómának megszerzése és az olasz állam fővárosává tétele, ugyanaz ajánlkozik vérbemártott kezeivel, a hazugság bélyegével homlokán, hogy a pápaságot a világi hatalommal, a vallást a szabadsággal kibékíti. Az emberi nyelv védtelen, tiszta szellemi hatalom, el is rabolták kincseit, megfosztották legnemesebb ékességeitől s a szentségtörésig menő alakoskodással, amint hajdan a pogányok a furiákat a béke angyalainak hitták, ma a hazugságot mondják civilizációnak s az erőszakot szabadságnak.¹

S vajjon mit készül Cavour jövőre tenni? Az egyháznak a szabadságot hozza, mint megbecsülhetetlen ajándékot, annyira megbecsülhetlent, hogy azt ősi birtokának utolsó darabjával kell megfizetnie, melynek nagyrészt már előbb elrabolta. Szabadságot ígér neki cserében jogáért, a jognak legbotránysabb megsértéseért, aminőt a történelem följegyzett.

¹ U. o. 23. l.

Miért adná föl az egyház a jogát? Minő jogra hivatkozhatik ön — így kiált föl Montalembert — e jog ellen?¹

S csodálkozva állapítja meg, hogy Cavour maga nem a jog nevében követeli Rómát, nem is az olasz nemzetiség nevében. Hisz elismeri, hogy ha Róma Aquileja helyén feküdne, le kellene róla mondani.

Egyedüli érve Róma birtokára abban áll, saját beismerése szerint, hogy Olaszországot lehetetlen lecsendesíteni, békességben tartani Róma nélkül.

Amióta a világ áll, ennyi naivsággal be nem vallották, hogy más birtokát valaki azért foglalja el, mert ez neki megfelel.

Ha ez elvek uralomra jutnak, zárjuk be jogi iskoláinkat, a morál kodexeit s a nemzetközi szerződések gyűjteményeit, menjünk föl a bírvágy démonával egy magas hegycsúcsra, nézzünk le az előttünk elterülő országokra s ha e démon előtt leborulunk, nekünk adja azokat.

Montalembert ragyogó filippikáját a pápa világi hatalmának elvi szükségessége mellett azzal az opportunitási érveléssel is körülbástyázza, hogy arra azért van szükség, mert az államok legtöbbszörében a katolikus egyház az állam gyámságának van alávetve s a pápa szabadsága világi hatalma útján a katolikus egyház egyedüli biztosítója, hogy a gyámság teljes elnyomássá ne fajuljon, az egyház és világi hatalom egybe ne olvadjon, amit Cavour is kalifa uralomnak nevez.

Cavour igéri, hogy az egyházat és államot elválasztja egymástól, de kezkeskedhetik-e ezért az összes katolikus államokban?

¹ U. o. 25. l.

A pápa világi hatalma királyságot, szuverenitást jelent s mint ilyen nem ment sem forradalmaktól, sem bitortól.

Ha elvesztené világi hatalmát, vége függetlenségének s az mégis annyira szükséges ehhez, hogy a jelen percben e világi hatalomnak az a csekélyke darabja, mely abból megmaradt, az egyedüli alapja Franciaország védő intervenciójának, az egyedüli gát Piemont erőszakossága ellen. Ha csak római püspök lenne, tiltakozott volna annak jogtalanságai ellen, hogy mint más püspökök, Piemont foglya vagy számkivetettje legyen.

S hogyan képzei Cavour az egyház szabadságát Olaszországban? Szemébe kell nézni *közös* formulájuknak: szabad egyház, szabad államban.

Montalembert úgy látja, Cavour igazán szabad államot sem akar. Mert miért mondja Rómát Olaszország egységére nélkülözhetetlennek? Hogy ily nagy fővárossal elnyomhasson minden tartományi életet, minden vidéki önkormányzatot.

S adhatna-e ez új, tegyük föl, szabad államban a pápának egyházi hatalmára nézve függetlenséget?

Engedne-e a pápának hatalmat, hogy az olasz püspököket, a bibornokokat szabadon, függetlenül kinevezze, engedne-e a konklave-nak teljes szabadságot? Mi lenne a bibornoki testületből, ha Olaszország egysége bekövetkezik.

De minek — mondja Montalembert — ez eshetőségeket latolgatni, minek álmokkal bajlódni. Cavour terve nem fog sikerülni. Mindazt elveheti a pápától, amit még meghagyott neki, csak jogát nem. Arra soha nem fogja rábirhatni, hogy elismerje, hogy igaza van, enélkül pedig mitsem ért el.

Terve nem fog sikerülni. A pogány császárok üldözésének megszűnte óta senki a világ urai, senki Olaszország szuverénjei közül nem merészelt a pápával együtt lenni Rómában.

A pápa lehet Piemontnak foglya, áldozata, de nem lehet bűntársa.

Gróf úr, ön nagy triumfátor! Siker, népszerűség, tehetség, hatalom környezik. Csak egyre van szüksége, mint Pius mondta, bocsánatra. Amíg e bocsánatért nem folya-modik s arra érdemes nem lesz, a történelem különleges helyet jelöl ki önnek azok között, akiket a keresztények kárhóztatása kísér. Azt fogja mondani, bárminők legyenek az ön sikerei, hogy eszközei megbecstelenítették a célt, ahová törekedett. Kimondom nyíltan és sokkal több fájdalommal mondom ezt, mint haraggal: Ön nagy bűnös.

Nagyobb bűnös mint Mazzini, aki összeesküvő és királygyilkos mesterséget űz, míg ön nem űzi a magáét, az államférfi, a nagy hazafi, a nagy miniszter mesterségét. Ön nagyobb bűnös mint Garibaldi, akinek ellenséges érzülete sem rehabilitálhatná önt; Garibaldi egyszerű kalóz, de nem csaló; megmondja nyíltan, hogy a pápaság fekély s Olaszországnak, amint ő álmodja, protestánsnak kell lennie s nem igényli magának a szerepet, hogy «a katholicizmus igaz és maradandó érdekeit szolgálja».

Önt tehetsége, bátorsága, állása arra a dicső küldetésre jelölte ki, hogy Olaszországot a közéletbe bevezesse s az egész félszigetre ellenállhatlan vonzóerőt gyakoroljon egy szabad és rendes kormányzat példája által... ön jobbnak látta egy kétértelmű cél után rohanni, egyaránt lábbal tapodva a természeti, a köz-, valamint a keresztény jogot.

Az a Montalembert, aki a pápa világi hatalmáért a «szabad egyház szabad államban» jelszavával ekként síkra szállt, aki Cavourt Európa színe előtt csalónak, Mazzini-t királygyilkos mesterséget űzőnek, Garibaldi-t kalóznak nevezi 1861 április 20-án, ugyanez év június második felében érkezik nejével s Katalin leányával Pestre, hogy színről-színre lássa az alkotmányos szabadság újraébredését, annak vezető férfait a magyar hazában, ahol Cavour, az osztrák abszolút uralom e veszélyes ellenlábasa, nemcsak az emigráció, de a belső átalakulás hiveinek is csodált, rokonszenves politikusa, ahol a népdal a magyarság legendás szabadítójává avatja Garibaldit.

Az emberi élet bonyodalmai sok ellenmondásteljes helyzetben, sok érthetetlen magatartásban mutatják az egeseket.

Montalembert magyarországi útjának magyarázatában nincs szükség általános okokhoz folyamodni.

Levele Cavourhoz, melynek főerőssége a pápaság ezeréves joga, nyújtja ahhoz a különös kulcsot. Montalembert ugyan régóta lelkesedik az olaszok függetlenségéért, Olaszországnak a Habsburgok uralma alóli fölszabadításáért, kik azt a sok olasz állam fölötti protektoratusuk útján gyakorolták. De azt nem az egység, hanem a szövetség, a nemzetközi jog elismerte apró olaszországi államok jogi szövetsége útján tudta csak elképzelni. Pro forma még a zürichi béke is ezen az alapon állt. Utóbbi a jog útján történhetett volna, az előbbi csak a forradalom, a hódítás segítségével. Az a megoldás biztosította volna egyedül a pápai állam fennmaradását, mely Montalembert politikai Credo-jának főcikkelye volt.

A fölszabadulásnak a legitimitás, a jogfolytonosság sértetlen megóvásával kellett volna történnie, mint ame-

lyen a pápa világi hatalma ezer esztendő óta nyugodott. Ugyancsak a jogfolytonosságért küzdött Magyarország, ahová Montalembert oly régóta vágyott. Így érthető Montalembert rokonszenve az oly ellentétes érdekek iránt, aminők gyanánt a pápa világi hatalma, az olasz egység s Magyarország szabadsága a tények világában egymással szemben állottak.

A jogfolytonosságtól, a legitimitás elvétől ugyan Montalembert szerint is Velencére nézve okvetlen el kellett volna térni, ha csak Ausztriának az olasz függetlenség iránti lelkesedésére s a nemzetközi jog alapján bírt Velencéről hatalmi kényszer nélkül való lemondására számítani nem lehetett.¹

De mennyire más volt a magyar s az apró olasz államok legitimitása? Bármint ítéljük a nápolyi s más olasz államok rossz kormányzata elleni vádakról, azok jórészének belső létjogát dinasztiai magán, házi hatalmán kívül más érdekekben, általános közérdekekben találni nem lehetett.

Legitim joguk a nemzetközi jog alapján kétségtelen volt, de e jog teljes belső érdemtelenséget, a közérdek biztosítására való képtelenséget s külállamok részéről való befolyásolási lehetőséget takart.

Az olasz nemzet világállására, effektív szuverén hatalmára pedig a szövetség nem erőt, gyengeséget jelentett,

¹ «Nem szívesen látjuk, ha katolikusok egy sorba helyezik Rómát és Velencét, a pápa szuverénitását a világ fővárosában, Rómában és Ausztriáét az Adria királyi székében, Velencében. Azt hisszük, az osztrák uralom fentartása Velencében volt az egyik főoka, hogy Olaszország szövetségi alapon való függetlenítése meg nem született s a pápaság birtokaitól megfosztatott. Ha Olaszország a császári ígéret szerint az Alpoktól az Adriáig fölszabadíttatik, a régi államok szövetsége az 1848 óta lefektetett s az Ausztriával való kötelékből teljesen kikapcsolt alapon talán valósággá vált volna. L. La presse catholique en Italie. Montalembert, Oeuvres T. IX. 83. 1.

mert conföderált, szuverén népeinek jog szerint le nem küzdhető külön akaratát szentesítette volna.

Mediatizálásra volt szükség, mint a Német birodalom apró hercegségei, grófságai tekintetében a bécsi kongresszuson, melyet szövetségi úton keresztül vinni szintén nem lehetett. Az olasz népnek meg kellett törni a jogot, mely darabokra szaggatta, ha nemzetté lenni akart s ezt csak az egység alakjában tehetette, ha erős akart lenni.

Az olasz népnek, Európa tanítómesterének, kulturája bölcsőjének e magában véve igazolt törekvésével, igaz, Montalembert az összemberiség érdekét állította, mely külső hatalom védte függetlenséget kíván a kereszténység fejének. Mert a pápaság ilyen függetlensége Montalembert szemében nem egyedül a katolikusokra életkérdés, hanem az összes keresztényekre, sőt minden szellemi valásra. A szellemi hatalom függetlensége az a fizikai hatalomtól. Ily hatalom nélkül az emberiség a byzanci caesarpapia, az angol király védurasága alá jutott, erastianus anglikán hierarchia, a mozlim kalifatus alá kerül.

Montalembert nem bocsátkozik a pápai állam szükségességének, mint a pápa lelki hatalma biztosítékának elvi fejtegetésébe. A jog, a tulajdon álláspontján védi azt s a püspöki, bibornoki kinevezések befolyásolásának lehetőségét mérlegeli az esetre, ha a pápa egy állam alattvalója lenne.

Nem vetve föl e szükségesség érdemleges vitatását, Montalembert érvelésének gyenge oldalai azonnal szembe-tűnők.

Az emberiségnek az egyházban meglévő dogmai, érzelmi, szándékbeli, egy szóval hitbeli, misztikus, természetfölötti egysége, még akkor is, midőn a pápaság és császárság intézménye Európa összes népeit jogilag egybefoglalta,

a külső világban, a politikai életben örökös ellentétben, sőt küzdelemben állott a nemzetek sokféleségével, de magával az Isten legfőbb, a többi fejedelmek fölött álló, világi tisztviselőjének tekintett római szent birodalmi császárral, aki az egyház hitbeli egységével szemben a kereszténység cselekvési egységét jelentette.

A rég megszűnt császárság helyébe lépett hatalmi egyensúly ideje, a XVII. század, vagy éppen a nemzeti államok kialakulása óta a XIX.-ben a világpolitikában nem lehetett anachronizmus nélkül a pápaság egyetemes szellemi hatalmának fölényét a nemzeti érdekek fölött legfőbb irányelvként odaállítani, midőn a pápaság világi hatalma által régebben az egyensúly, uróbb meg a nemzeti ellentétek hálózatába került.

A külső hatalom garانتáló ereje a szellemi hatalomra természetes emberi szempontból nézve kétségbevonhatlan ugyan, de ez erő az esetlegességektől, a hatalom mértékétől oly fokban függ, hogy a szellemi hatalom igazi függetlensége végelemzésben emberileg is a szellemi erőn fordul meg, mely a külső hatalom támadásával szemben a vértanúságig képes fokozódni.

Mennyivel inkább áll ez az egyházra, annak fejére. Az egyház igazi függetlenségét nem világi hatalma adhatja, hanem természetfölötti ereje, isteni fölhatalmazása. Világi hatalma ellenkezőleg meg nehezítheti természetfölötti hivatása betöltését.

Montalembert harcát Cavour-ral ekként arra a térre szorítva, melyen azt maguk főleg vívták, a főérdek abban összpontosul, mint bírja Montalembert híres tételét: «Szabad egyház szabad államban», mint bírja követelését, hogy az állam és egyház választassanak el egymástól, a pápa világi hatalma melletti állásfoglalásával összhangba hozni.

Ha Montalembert olasz nemzeti politikája a való viszonyokkal nincs összhangban, lehetetlent, összeegyeztetlent kíván, a nemzeti államalakulások erejét föl nem ismeri, még inkább mondhatni, hogy állásfoglalása a pápa világi hatalma mellett, az állam és egyház elválasztásának követelésével egyidejűleg, még nagyobb elvi nehézségeket támaszt.

Mi alapon lehet az egyházi és az állami hatalom egyesítését, a pápában, a világterület egy pontján, egy etnikus egész egy részében követelni, ha a világ minden más pontján, minden más etnikus egész körében szét kell Montalembert szerint választatniok. Hisz ami a pápának territorialis államhatalommal való felruházása mellett fölhozatik, végig gondolva az egyház püspökeinek is ily hatalommal való fölruházását: vagy legalább is az államhatalom alól való exemptio-ját követeli, amint azt az egyháznak a privilegium fori-ban a legújabb időkig részben elérni sikerült is.

Eddig Montalembert sem ifjúsága idejében, az Avenir korszakában, sem az egyház tanítási szabadságáért folytatott irodalmi és parlamenti küzdelmeiben, sem «A katolikus érdekei a XIX. században» című, az államcsiny után közzétett nevezetes iratában ily kiváltságokat az egyház részére nem követelt. Most is elvi érvek helyett, melyek az egyház és állam természetéből származnak, Montalembert a magántulajdonnak a nemzetközi szerződéseknek szentségére, az egyház szellemi függetlenségének a világi hatalom híján bekövetkező megingására alapítja Cavour elleni filippikáját s végül Odilon Barrot-nak, a francia köztársaság 1849-iki miniszterelnökének meg nem okolt, apodiktikus mondásával véli álláspontját igazolni: «A két hatalomnak egyesítve kell lennie a pápai állam-

ban, hogy a világ többi részében mindenütt elválasztva legyenek.»

Montalembert levele Cavour-hoz buzgó katolikus érzésének kitörése egyháza fejének joga mellett, de ennek nem igazolása a «Szabad egyház a szabad államban» elve által. E vallásos érzésbe belévegyül a franciának megrezzenése is a világban a francia mellett helyetfoglalni akaró új olasz nemzettől. A pápa világi hatalma egyben a francia fölény biztosításának is az eszköze a félszigeten s a Középtengeren.

Ily kiegyenlítetlen tételekből alakult politikai fölfogással érkezik Montalembert 1861. júniusában ifjúsága vallásos ideáljának, Szent Erzsébetnek régen látni vágyott hazájába.

Az 1860-iki októberi diploma által inaugurált alkotmányos kezdeményezés a nagy hatholikus hatalom, Ausztria részéről egymagában is vonzza hozzánk. Tőlünk akarja ifjúsága óta hön szeretett, ékesszólásával állandóan védomezett lengyeleit gyászborult hazájukban meglátogatni. Az ausztriai alkotmányos aera beköszöntése miattuk is reménnyel tölti el. De ide vonzza bizonyára Eötvös személyisége is, akinek személyes ismeretsége után áradozó szavakkal vágyik. 1859 április 23-iki levelében, az 1860 június 18-ikiban pedig találkozóra is hívja a Rajna mellé a «vélemények és érzelmek azonosságánál fogva, a közérdek összes kérdéseire nézve» s meg van győződve, «hogyha találkoznának, azonnal meglenne köztük az óhajtott, vigasztaló lelki bensőség.»

Bécsen át jó hozzánk, ahol a legmagasabb arisztokrácia, a Lichtensteinek, a Schwarzenbergék, Windischgrätzek, Esterházyak vetélkednek iránta s családja iránt kitüntető szivességben. Ami különösen megindítja, hogy

Schmerling, Rechberg, sőt Zsófia főhercegnő, a császár anyja is¹ oly előzékenységgel fogadják, «mely csak multjának megbecsülésére mutat, — hisz jelenben ő már semmi, — pedig e mult Ausztriára ugyancsak nem volt kedvező.»²

Csodálkozva lát a Reichsrath padsoraiban egy nagy ürességet, mely a 85 magyar képviselő távolmaradása által támadt. Bár úgy találja, hogy a magyarok messze mennek, midőn különösen a katonai ügyekben abszolút autonomiát követelnek, «de alapjában mellettük szól a jog, az igazság, a történelem s megtudom érteni, hogy nyolcszázados parlamenti és nemzeti intézményeikről nem akarnak lemondani, hogy azok helyett egy új parlamentbe menjenek, melynek sorsa igen bizonytalan.»

Hozzánk, Pestre az örök nevezetességű 61-iki országgyűlés ideje alatt június 17-én érkezett, tizenegy nappal később, mint ahogy nagy ellenfele, Cavour Turinban ki-szenvedett s egy nappal előbb, mint a Cavourért a Feren-cieknél mondandó gyászmisére a meghívások a lapokban közzététettek.³

Pest előtt Montalembert, a «Moines d'Occident» írója könnyen érthetőleg megállott a magyar szerzetek elsejé-nek, a bencéseknek anyaházában, Pannonhalmán.⁴

¹ «Bécsben a kitüntetés ért, hogy Zsófia főhercegnő, ki eziránt óhaját nyilvánította, fogadott. Jó hatást tett rám. De mennyire elvakultaknak látszanak e szegény fenségek helyzetük igazi veszélyei iránt.» — Montalembert levele gróf Apponyi Gyulánéhoz 1861 július 30. *Revue des Deux Mondes*. 1913. november 1. füz. 13. l.

² Lecanuet, id. m. III. köt. 271. l.

³ Pesti Hírnök. Június 18-iki szám.

⁴ Pannonhalmi útjának emlékét nem őrizte meg életirója, Lecanuet. Czinár Mór, a rend tudós levéltárnoka diariumában így emlékezik ottidőzéséről: 1861. 17. Jún. Appulit ad S. Martinum post 6. horam mane celeberrimus vir, toti orbi christiano notus et